

בנובהרדוק היו אומרים שהסדר ב'מסילת ישרים' לא מעכב סדר ושיטתיות בעבודת ה': הרמח"ל, הרב קוק ומורי החסידות

בקיץ תשע"ב (2012) ייסדה ישיבת רמת גן בראשות הרב יהושע שפירא יום עיון ייחודי המתקיים מאז מדי שנה. שונה היה יום עיון זה מחבריו, הכינוסים הרבים שהתקיימו בימי הקיץ באותן שנים אשר עסקו בחינוך, בתורה שבעל-פה ובתנ"ך. תחת הכותרת 'בכל לבבך' העמיד הכנס את נושא עבודת ה' ואהבתו כנושא המרכזי והעיקרי שלו. יזמה זו הייתה חידוש של ממש בשיח הציבורי הפנים-מגזרי - בעצם העלאת הנושא ללימוד ועיסוק פומבי. בין המרצים היו: הרב דב זינגר, הרב מיכי יוספי, ד"ר מיכאל אבולעפיה והרב דוד דודקביץ.¹ הנושאים היו בהתאם: 'עבודת ה' בחבורה', 'ביקורתיות ושמחה', 'כיסופים לעונג שבת' ועוד.

שבוע לאחר שהתפרסמה תוכנית הכנס ונכתבו כתבות על אודותיו פרסם הרב אלישע וישליצקי,² מתלמידי הרב צבי יהודה, מכתב למערכת 'עולם קטן', מעלוני המגזר הפופולריים - ובו מילות כאב. לאחר מילים קצרות של הבעת הערכה ושמחה על דבר קיומו של כנס המניח את אהבת ה' במרכזו, הוסיף הרב וישליצקי את המילים הבאות:

דברים אלו נכתבים אמנם מתוך סערת נפש אך ביישוב הדעת... תמהתי בכל לבי
מה בין הכינוס על כל נושאי לבין יום עיון בג'רבה או בליטא או בעיראק או
ברלין או בפרס או בברוקלין לפני 20 שנה?

- 1 אורח יוצא דופן בכנס היה הרב אהרון ליכטנשטיין. בריאיון שנתן לקראת הכנס אמר הרב ליכטנשטיין: 'אולי מתפלאים מה יש לי לעשות בישיבת רמת גן אבל אין להתפלא. אהבת ה' היא לבה של היהדות. יש מי שחושבים שרק אצלם נמצאת האהבה וזה לא נכון.'
- 2 לאחרונה, ראה אור ספר הכולל סדרת שיעורים מאת הרב וישליצקי שבה נפרשת עמדתו הרוחנית בנוגע לעבודה המיוחדת בעת התחייה (עבודת החסיד: העין הטובה הנדרשת מעובד ד' בחבלי משיח, ירושלים תשפ"ב). דבריו נסמכים על דברי הרב באורות התחיה, פסקה כד, ומדגישים את הדרישה להתכללות האישית בכנסת ישראל (שריג מעץ חיים), את ההתעלמות מהחסרונות שבאיש הישראלי והתבוננות בנקודה הכללית שבכל יהודי במטרה להעלותה. כיונים אלה באו לידי ביטוי בהדרכתיו המעשיות של הרב וישליצקי בעבודת הקהילות.

האם ייתכן שיש אהבת ה' ללא אהבת עמו, ארצו ומדינתו? האם יכול מישהו בדורנו לעסוק באהבת ה' ללא המושג חבלי משיח? האם בלי ציפייה לישועה יש אהבת ה'? מדוע כל הנושאים האלה לא נזכרו כלל בתכנית הכינוס ובהתפעלות ממנו?

(עולם קטן, תמוז תשע"ב)

דבריו מהדהדים כמובן את דברי הרב זצ"ל באיגרתו הידועה על אודות העיסוק בענייני התשובה בדור זה:

ואם יבא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה, ואל דברת קץ המגולה ואור הישועה הזרוחה לא יביט, לא יוכל לכַן שום דבר לאמתתה של תורת אמת. כי כל זמן מאיר בתכונתו.

(אגרות הראיה א, שעח)

את תשובתו של הרב יהושע שפירא אביא בהמשכו של המאמר. עתה אבקש לתרגם את דבריו של הרב וישליצקי לשאלה רוחנית-ערכית: האם ישנה הדרכה קבועה ונצחית הקובעת את סדר ההתקדמות בעבודת ה'? האם היא עשויה להשתנות לאור שינויים בזמן או תמורות אחרות? ובשולי הדברים: מהי המשמעות המעשית של דברי הרב באיגרתו על ה'הבטה אל אור הישועה הזרוחה'? האם ישנו סדר עבודה אישי-פנימי שונה למי שחפץ בתיקון בדור זה לעומת מי שחי בג'רבה או בברוקלין?

בחנית סדר דרכי העבודה הפנימית היא עיקרו של מאמר זה. להלן אניח שני דגמים שונים של סדר עבודה והתקדמות רוחנית: האחד יכונה 'סדר עבודה אנכי', ורעהו - 'סדר עבודה אופקי'.

ספר 'מסילת ישרים' - כשמו - מציג משנת עבודה רוחנית וחינוכית המאופיינת בשיטתיות מפורטת. הדרכתו של רמח"ל מצטרפת להדרכות רבות הפוזרות בדברי חז"ל והראשונים: לצד ספרו הערוך של הרמח"ל, מצאנו בדברי חז"ל ובספרי הראשונים הדרכות קרובות לדרך זו (הגם שנאמרו בתמציתיות ובקיצור נמרץ) כגון: 'שמאל דוחה וימין מקרבת'; 'אחר המעשים נמשכים הלבבות'; 'סור מרע ועשה טוב'; 'נפש בריאה בגוף בריא'; יראה קודמת לאהבה ותיקון הגוף ותיקון השכל. המשותף לכל אלו הוא יסוד השיטתיות - א' קודם ל'ב' - כתנאי להתקדמות והשגה.

גישתו של רמח"ל בספרו 'מסילת ישרים' מצויה בקוטב הקיצוני של ההדרכות לסדר עבודה אנכי: משולה היא לעלייה בסולם שמטבעה זוקקת התקדמות על פי סדר השלבים - ללא דילוג וקפיצה. בדרכו של רמח"ל פסעו מורים רוחניים רבים התומכים בסדר עבודה אנכי, ועם זאת הם מציעים תוכן עבודה שונה ושלבי עלייה אחרים מזה

של רמח"ל. את משנתם ואת משנתו של הרמח"ל אציג להלן בסעיף הראשון תחת הכותרת 'סדר עבודה אנכייקבוע'. לצידם מצויים מגוון מורים רוחניים ומחנכים הדוגלים בדגם העבודה האנכי מחד גיסא אך מוסיפים לו התאמות ו'הקלות' - כפי הבנתם המעמיקה - מאידך גיסא. את הדרכותיהם אציג לאחר מכן, בסעיף ב, תחת הכותרת 'סדר עבודה אנכיי משתנה'.

מנגד ניצבים מורים רוחניים שונים - בכללם: הסבא מנוברהדוק, ר' אהרון מסטראשעלא (תלמיד בעל התניא) והרב קוק (בחלקים מכתביו) - הדוגלים ב'סדר עבודה אופקי' (סעיף ג). סדר זה משול לעבודתו של החקלאי הקוצר את שדהו באמצעות קומביין. עבודת קצירתו אינה הדרגתית, טורית, שיבולת אחר שיבולת, אלא הוא קוצר בו־זמנית מספר גדול של שיבולי תבואה - במקביל. על פי מורים אלה, זהו אופן עבודתו הראוי של האדם: הוא נדרש לעבוד על מידות ומדרגות שונות בסדר מקביל כאילו היו שיבולי חיטה הניצבות זו לצד זו. בטרם השיג מדרגה אחת, הוא עובד - במקביל - להשגת מדרגה אחרת גבוהה הימנה.

אפתח כאמור בדרכו של רמח"ל שהניח את תוכן העבודה הרוחנית וקבע את סדר ההתקדמות האנכי. בדברים הבאים אדגיש בעיקר את אופן העבודה וסדרה יותר מאשר את תוכנה.

א. סדר עבודה אנכי - קבוע

א.1. מסילת ישרים: שיטתיות מצטברת

ב'מסילת ישרים' משרטט רמח"ל את דמותם הרוחנית של הצדיק והחסיד, מבחין ביניהם³, ומפרט את סדר עבודתם הרוחנית הפנימית. באופן גס ניתן לומר שהצדיק כמוהו כחייל שיעודו המיטבי הוא למלא אחר הפקודות במסירות בדייקנות, וב'רגעים הגדולים' הוא חש עונג ומימוש עצמי ממעשיו. החסיד, לעומתו, כמוהו כמפקד בכיר שכל מגמתו היא הצלחתו המקצועית של הצבא ומעמדו הלאומי והבינלאומי של הארגון. יש בו תחושת שליחות ואחריות לצד צער וכאב נוכח כישלונות. הבדלים אלה - בין הצדיק והחסיד, החייל והמפקד הבכיר (בדומה ל"עבד" ו"בן" של חז"ל) -

3 כך הוא נוהג לדוגמה באמירה מפורשת בריש פרק יג (הפניות סתם מכאן ולהלן מכוונות ל'מסילת ישרים'): 'כל מה שבארנו עד עתה הוא מה שמצטרך אל האדם לשיהיה צדיק ומכאן ולהלאה הוא לשיהיה חסיד'. יש לדייק: 'הצדיק' ו'החסיד' הם 'שמות פרטיים' המאפיינים עמדה מוסרית ורוחנית מדויקת וגם 'שמות משפחה' הכוללים מרחב של עמדות רוחניות. הצדיק כולל את הזהיר, הזויז והנקי, ואילו החסיד כולל את הטהור הקדוש וכו' (כך למשל בפרק י משווה רמח"ל בין הזהיר והנקי ובפרק כו בין הטהור והקדוש).

משפיעים על סדר יומם ודרכי עבודתם: על היקף המעשים הנובעים ממעמדם, על אופי עשייתם ועל הלך הרוח הפנימי המלווה אותה.

הספר מורכב מרשימת מידות - החל מזהירות וכלה בקדושה - ועשוי כמבנה ארכיטקטוני מרשים. על כל אחד מן הטיפוסים לעבור כמה 'קורסים' - 'מידות' - המכשירים אותו להגשים את מעמדו ותנועתו הרוחנית. במקומות מספר במהלך הספר 'מפזר' רמח"ל הנחת יסוד חינוכית-רוחנית הטוענת לקשר בין המידות השונות. קשר זה נושא אופי של שיטתיות מצטברת: האדם אינו יכול להגיע למידת הנקיות בלא שישגיג את המידות הקודמות לה, הזהירות והזריזות, והוא הדין ביחס בין יראת חטא, הקדושה ועוד. אצטט אמירות מרכזיות של הרמח"ל עצמו ביחס לנקיות, לטהרה, ליראת חטא ולקדושה:⁴

נקיות. מידת הנקיות, שהיא 'נקיון מכל מדה רעה וכל חטא גם ממה שהלב נפתה בו להורות התר בדבר', לא תתאפשר ללא עבודה על מידת הזהירות (התבוננות בדרכים ובדעות הטעונים תיקון) והזריזות (קשר חי למצוות המעשיות) והשגתן. כך כותב רמח"ל ביחס למידת הנקיות:

אמנם אחר שיתרגל האדם הרגל גדול בזהירות הוזה עד שינקה נקיון ראשון מן החטאים המפורסמים... וירגיל עצמו בעבודה ובזריזותה ותגבר בו האהבה אל בוראו... יוכל סוף סוף להגיע אל הנקיון השלם.

(מסילת ישרים פרק י')

אחר שכבר השיג הזהירות והזריזות במה שנתעסק בדרכי קנייתם... לא ישארו לו עיכובים לקנות הנקיות.

(שם, פרק יב')

טהרה. טהרת הלב, הטהרה, נסובה על הכוונה הנקייה לשם שמיים של מעשי האדם. רמח"ל מתנה את האפשרות להגיע לכוונה טהורה ונקייה בעבודה על המידות שלפני כן והשגתן.

הנה הדרך להשיג המדה הזאת קל הוא למי שכבר השתדל והשיג מדות השנויות עד הנה.

(שם, פרק יז')

4 ישנם מקומות נוספים שבהם מופיעה הדרכה זו. למשל: 'כל המדריגות נתלות זו בזו'. (מסילת ישרים: סדר ויכוח, מהדורת תשס"ז, עמ' קז-קח). כן הוא ביחס למידות הזריזות: 'לא יהיה זריז אם לא יהיה זהיר בתחילה' (סוף פרק ט).

יראת חטא. יראת חטא היא היראה הגבוהה והיא כוללת את יראת הרוממות ותודעת האחריות לתיקון. זו מתאפשרת הודות להשגת של המידות הקודמות לה:

לא יוכל להגיע אליו אלא מי שכבר השיג כל המדות שקדם זכרם.

(שם, פרק כה)

קדושה. הקדושה היא פסגת המידות: יש בה ממד של השראה ומתנה אלוהית, של נוכחות שכינה באישיותו של האדם ובמעשיו החוליים. כמו שאר המידות, היא נשענת על עבודה והשגה של המידות הקודמות:

הנה אחר שכבר ימצאו בו כל המדות הטובות שזכרנו עד הנה מתחלת הזהירות ועד יראת חטא בזאת יבוא אל הקדש ויצליח.

(שם פרק כו)

העולה מדברים אלו הוא שישנה מסילה - דרך שיטתית מצטברת - שעובד ה' נדרש לה. עלייתו משולה להתקדמות בסולם המוצב בארץ ובמגמה אנכית עולה האדם 'השמימה'. כפי שנרמז לעיל, שני עקרונות מקופלים בסדר עבודה זה: (א) השיטתיות - זהו סדר עבודה מובנה שלא ניתן לשנותו או לסטות הימנו;⁵ (ב) הצטברות - העבודה אינה רק שיטתית ומוקפדת אלא מניחה השגה וקניין אישי כתנאי מעבר. סך העמל הפנימי של האדם מוליד איכות אישיותית אשר הולכת ונבנית והוא המאפשר את המשך העבודה. העבודה על מידה גבוהה מותנית ברכישת המטרות הפנימיות של המידה הקודמת לה.

בסוף ההקדמה לספרו מבהיר רמח"ל מדוע בחר לסדר את הספר לפי הברייתא של רבי פנחס בן יאיר ולא לפי הסדר המופיע בפסוק בתורה: "מה ה' אלהיך שואל מעמך" (דברים י, ב) שבו מופיעים ערכים עיקריים כגון יראת ה', הליכה בדרכיו, אהבה, דבקות

5 ראוי לסייג את דרישת השיטתיות הקבועה של רמח"ל בהבחנה בין השיטה עצמה לעומת יישומה. השיטה עצמה 'קשוחה' וקבועה, אולם אופן היישום שלה משתנה מאדם לאדם. כך הוא מסיים את ספרו (פרק כו) בהצבת יעד החסידות: "וזה פשוט כי כל אדם לפי האומנות אשר בידו, והעסק אשר הוא עוסק, כך צריך לו הישרה והדרכה, כי דרך החסידות הראוי למי שתורתו אומנתו אינו דרך החסידות הראוי למי שצריך להשכיר עצמו למלאכת חבירו, ולא זה וזה דרך החסידות הראוי למי שעוסק בסחורתו, וכן כל שאר הפרטים אשר בעסקי האדם בעולם, כל אחד ואחד לפי מה שהוא ראוי לו דרכי החסידות, לא לפי שהחסידות משתנה, כי הנה הוא שוה לכל נפש ודאי, הואיל ואיננו אלא לעשות מה שיש נחת רוח ליוצרו בו, אבל הואיל והנושאים משתנים אי אפשר שלא ישתנו האמצעים המגיעים אותם אל התכלית כל אחד לפי ענינו".

ושמירת מצוות. כפי שמתבאר שם, רמח"ל ביכר את הברייתא של רבי פנחס בין יאיר, על פני האמור בתורה, מן הטעם של השיטתיות.⁶ הנימוק בהעדפה זו הוא שהוא "יותר פרטי ומסודר לפי ההדרכה המצטרפת בהם לקנות אותם על נכון". במילים אחרות: הברייתא, בשונה מהפסוק, מדגישה את ממד השיטתיות.⁷

בשולי תת-סעיף זה מעניין לציין שביחס לרמח"ל עצמו ולהדרכתו השיטתית המצטברת מצויות כמה הדרכות מסייגות מצמצמות או הפוכות. הרב דוד הכהן, 'הנזיר', החל את הוראת מסילת ישרים מפרק יג - סדר עבודתו של החסיד. טענתו הייתה שההדרכות של הצדיק פשוטות וראויות לכל אחד ואין מה ולהעמיק בהן; והעבודה מתחילה מפרק יג, ממידת הפרישות. הרב אבינר (מסילת ישרים עם פירוש הרב אבינר עמ' 18) מוסר שתגובת הרב צבי יהודה להדרכתו של הרב הנזיר הייתה שהדרכה זו נובעת מענוותנותו של הרב הנזיר אשר חשב שהבאים לשמוע את שיעוריו כבר סיימו את מלאכת התיקון וההשגה של הצדיק. הרב צבי יהודה עצמו לימד את הספר מראשיתו.

א.2. שיטות של שיטתיות

בקרב מורי החסידות ובכתבי הרב קוק מוצגות חלופות להדרכות השיטתיות המקובלות. הללו נקבעו מ'ראש' ולכתחילה כסדר עבודה חלופי לזה הידוע והמקובל. אציג דוגמאות ביחס לשתי הדרכות בולטות: 'אחרי המעשים נמשכים הלבבות' ו'סור מרע ועשה טוב'.

א.2.א. סור מרע ועשה טוב

ההנחה שלפיה תחילה יש לטפל בתיקון הפגמים והקלקולים ובמניעה ובלימה, ורק אחר כך לעסוק בתיקון בשיפור, מונחת בתשתית הסדר של מסילת ישרים. כך אנו מוצאים במדרגות הצדיק, בהקדמת הזהירות לזריות, שפירושה ביקורת ומודעות לפגמים ולכישלונות ורק לאחריה עבודה על שמחה וקישור לעשיית מצוות. כן הוא גם במדרגות החסיד: רמח"ל מקדים את הפרישות לחסידות. הפרישות הנסובה על מותרות באכילה ובחיי החברה קודמת לבקשת הדבקות בה' והכוונה הטהורה של קידוש שם ה'.

6 הרב אבינר מדגיש ערך זה וקובע מכוחו שרמח"ל בחר בדרך 'קימעא קימעא וללא קפיצות' (מסילת ישרים עם פירוש הרב אבינר, עמ' 57, 138).

7 הרב שושנה משתמש בהנחה זו של השיטתיות המצטברת לשם הצגת הפליאה על היעדרה של התורה במסילת ישרים סדר פרקים לעומת הופעתה במסילת ישרים: סדר ויכות. לתשובתו ראו הרב אברהם שושנה, "בין המסילות: עיון משווה בין מסילת ישרים סדר ויכות ובין מסילת ישרים סדר פרקים", נספח למהדורת תשס"ז.

סדר עבודה זו עמד במחלוקת בראשית החסידות והדהד בדורות הבאים. במאמר רחב יריעה מסכם הרב ישראל דנדרוביץ את עמדות המחנות השונים.⁸ בצד התומכים בדרך ה'מסורתית' ניצב ר' פנחס מקוריץ מתלמידי הבעש"ט:

עוד אמר פ"א [= פעם אחת] דיש שני דרכים לעבודת ה' יתברך: אחד להשגיח במדות רעות שבו לשברם מאן דקטל לחויא כו' יהבין ליה צלותא ודבקות וזה נקרא בחי' ארור המן; והב' להתבונן תמיד בגדלות הבורא ולטרוח לבא לדבקות וממילא יבוטל הרע וזה נק' ברוך מרדכי. וצריך לדבר זה דעת אמת [אם] להלון בדרך הא' או הב', כי עיקר דרכנו בדרך הא'; רק לפעמים צריך לתפוס דרך הב'... (אמרי פנחס, שער ב: לקוטי ש"ס ומדרשים, אות סח)

הנימוקים לתמיכה בדרך זו רבים. אחד הבולטים שבהם הוא שבהיעדר סדר תיקון ובניין פנימי יציב ובר-קיימא, לא יועילו המעשים הטובים וההתקדמות וכל עמל האדם יהא לשווא - ואף יאחזו בו החיצונים.

מנגד ניצבת עמדתו של המגיד ממזריטש ובעקבותיו בעל התניא ואחרים. לדידם, סור מרע פירושו "הנח לעיסוק ברע והתמקד בעשיית הטוב ובתיקון":

ושמעתי מהמגיד זללה"ה היה אומר 'סור מרע ועשה טוב': חובת גברא לדחות מעליו מחשבותיו הבאים לנגד פניו בשעת תורה ועבודה, לומר מי אתה שפל בריה, וכזה וכזה עשית, ואיך ימלא לבך לעמוד ולגשת אל עבודת הקודש פנימה, וידע נאמנה שכל זה מעצת היצר הרע, הצופה אליו ומבקש להמיתו, לבטלו מעבודתו, ולזה בעצה יגיד הכתוב, סור מרע, מאותן המחשבות המזכירין לך רוע מעשיך, ועשה טוב, ואל תתן רפיון בעבודתך, וקום בקיומך כאלו לא עשית רע מעולם.

(אור המאיר, דרוש לשבת תשובה)

א.2.ב. אחר המעשים נמשכים הלבבות

בעל ספר החינוך העמיק ופרסם את ההדרכה המקובלת המורה ש'אחר המעשים נמשכים הלבבות'. הדרכה זו - שלה כפי הנראה שורשים קודמים - מנוסחת בניסוחים

8 הרב ישראל דנדרוביץ, 'סור מרע ועשה טוב - מה קודם למה? - א', היכל הבעש"ט, כ, עמ' נה-עב; הנ"ל, 'סור מרע ועשה טוב - מה קודם למה? - ב', היכל הבעש"ט, כא, עמ' מט-ס.

נוספים כגון "האדם נפעל מפעולותיו". בשפה עכשווית נאמר שתרגול מעשי משנה תודעה ויוצר מציאות.⁹ זו לשונו של בעל ספר החינוך:

דע כי האדם נפעל כפי פעולותיו. ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עושה בהם, אם טוב ואם רע, ואפילו רשע גמור בלבבו וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום, אם יערה רוחו וישים השתדלותו ועסקו בהתמדה בתורה ובמצוות, ואפילו שלא לשם שמים, מיד ינטה אל הטוב, ובכח מעשיו ימית היצר הרע, כי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות. ואפילו אם יהיה אדם צדיק גמור ולבבו ישר ותמים, חפץ בתורה ובמצות, אם אולי יעסוק תמיד בדברים של דופי, כאילו תאמר דרך משל שהכריחו המלך ומינהו באומנות רעה, באמת אם כל עסקו תמיד כל היום באותו אומנות, ישוב לזמן מן הזמנים מצדקת לבו להיות רשע גמור, כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו, כמו שאמרנו.

(ספר החינוך מצוה טז)

אכן הרב זצ"ל לימדנו כי דרך זו אינה מתאימה לכל תחומי העבודה,¹⁰ ולהנחלת דעות והשגות אמוניות פנימיות לא יועילו מעשים חוזרים ונשנים:

יש סידור של מצות ומעשים שהם נמשכים אחרי הדעה והאמונה, ויש סידור של מעשים שהאמונה והדעה נמשכים אחריהם. בתגבורת הדעת ובגרות הצביון, האמונה וההכרה היא היסודית, הסידור של המעשה הולך הוא ונמשך אחרי ההכרה, וחקיקתה של האמונה העליונה, המושלת בגדולת אורה בנשמה. אבל בתור חינוך והתרגלות המעשים קודמים, והם ביחד עם החינוך המוסרי המדעי והאמונה ההולך עמהם, הם תומכים את מעמדה של הנשמה היחידית והציבורית, עד שהיא באה למדת אותו הגודל של העליה אל מרומי ההכרה והאמונה הרוחנית העליונה, שכל צביון של מעשים הולך הוא ומשתלם מסתעף ומתגדל מברכתה

9 חקר המוח מאיר מזווית פיזיולוגית-נירולוגית את השפעת הרגלים ודפוסי התנהגות קבועים על הזיכרון והמחשבה. נתונים אלו מראים שניתן לסגל דפוסי התנהגות ולשנותם באמצעות שימוש במשולש: סימן, דפוס התנהגות וגמול. על כך ראו בין השאר בספרו של צ'ארלס דואיג, כוחו של הרגל, מאנגלית: מיכל גרינפלד, חבל מודיעין תשע"ג.

10 בשם הרב טאו שמעתי סייג נוסף לקביעה שאחרי המעשים נמשכים הלבבות הנסוב על השייכות. כאשר אדם שייך למידה או עמדה מסוימת, הרי שיש מקום לשוב ולהתעורר אליה באמצעות מעשים. אולם דרך הקניין עצמו למי שאינו שייך כלל לעמדה רוחנית או מוסרית לא תתקבל באמצעות מעשים בלבד. דיוק לכך ניתן למצוא בדברי החינוך עצמו שהקדים למי שהחל לעסוק באופן מעשי בתורה ומצוות את ה'תנאי': 'אם יערה רוחו'.

המקורית. והסידור המודרג מכריח להקדים את היסוד החינוכי לפני היסוד הבגרותי.

(שמונה קבצים ז, קנג)

את הבחנתו של הרב ניתן להבין באופנים שונים. היבט אחד של הדברים הוא הבחנה בין חינוך ראשוני לעומת בגרות ותגבורת. ההדגשה ההתנהגותית, הדוגלת בהתקדמות באמצעות מעשים ולא בעקבות הכרה ומודעות, נכונה בשלבים הראשוניים של הלימוד והחינוך בדרך חדשה. אולם בשלבים מתקדמים ובוגרים יותר של המסע הרוחני, מתאימה יותר הדגשת הדעת והתבונה. העמקה בהם היא זו שתוליך את סדר המעשים ותיקונם.

ב. סדר עבודה אנכי־משתנה

כאמור, ישנם מורים רוחניים הדוגלים בסדר העבודה האנכי ועם זאת מדריכים ומחנכים לשינויים והתאמות - לרגל נסיבות ושיקולים שונים. אפתח במקור חשוב מדברי הגר"א המצביע על שינויים בטבע האדם והדור לאור שינויים בהנהגת ה' את העולם:

בכל דור ודור שולט מדה אחרת (ממדותיו של הקב"ה שמנהיג בהן עולמו) שמוזה משתנים הטבעיים וכל מעשי הדור והנהגותיהם ופרנסיהם, הכל הוא לפי ענין המדה ההיא ותלוי בבחירתם בין טוב לרע וכן הנהגות הקב"ה עמהן והכל כלול בתורה (וזה שאמרו שהראה הקב"ה לאדם הראשון וכן לאברהם דור דור ודורשיו וכו' רוצה לומר שהבין הכל מהתורה), וכן בכל דור ודור יש קצים לפי ענין התשובה והזכויות המיוחדים לאותו דור אבל קץ האחרון לא תליא בתשובה אלא בחסד כמו שכתוב 'למעני למעני אעשה' (ישעיהו מח, יא); וגם בזכות אבות וזה שאומרים 'וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו'.

(אבן שלמה יא, ט)

הגר"א מלמד שבכל דור משתנה ההנהגה האלוהית וכי מכוח שינוי זה משתנים מעשיהם של עובדי ה' באותו דור והנהגותיהם. הנחה זו על אודות השינוי בהנהגה האלוהית ועל נגזרתו הרוחנית המעשית, מצויה בעולם הרוח ובעולם ההלכה כפי שאפרט. בעולם ההלכה ישנה הכרה בקיומה של תופעת "שינוי הטבעיים". הרב נריה גוטל חקר באופן מקיף את התחומים השונים בחז"ל ובראשונים שבהם מופיעה התייחסות לשינויים אלה. הוא כינה את ספרו המסכם מחקר זה 'השתנות הטבעיים בהלכה', כלומר

שינוי הטבע משפיע על ההלכה. הביטוי 'שינוי הטבעים' מכוון למנעד רחב של שינויים המשפיעים על ההלכה.¹¹

רצף המקורות שיובא לקמן מלמד שיש להכיר לא רק בשינוי הטבעים בהלכה אלא גם להכיר בקיומו של שינוי הטבעים בנשמה. במילים אחרות: שינויים מתחוללים לא רק

11 השינויים שאליהם מתייחסת ההלכה מצויים במישור הפיזי-ביולוגי והתרבותי או בידע המדעי שנצבר. אביא דוגמאות מכל אחד:

(א) שינוי פיזי-ביולוגי - עיקרה של הטענה היא שמערכות הגוף השתנו במהלך השנים ולכן יש מקום לשנות את ההלכה. שינוי זה יכול להיות לחומרא או לקולא. כך למשל ביחס למעמדו של חלב כנוזל משכר. הגמרא (יומא עו, א) כוללת את החלב בין המשקים המשכרים ואוסרת על מי ששתה חלב להיכנס למקדש. הרמב"ם פסק הלכה זו ביחס לכניסה למקדש וכן ביחס להוראת הלכה (הלכות ביאת מקדש א, ב-ג). לכך השלכות נוספות ביחס להבדלה ועוד. פוסקי זמננו (שם משמעון, סי' יד) העלו קביעה אחרת: "אפשר והחלב שמלפנים היה טבע אחר מלחלב של עתה שהרי אנו רואים ג"כ שהחלב שעל עתה הוא טוב ומועיל כמעט לכל חולה ובגמ' מצינו שהחלב מזיק עוד לחולה... ועל כרחק שנשתנה הטבע בזה עכ"פ והנ"י"ל שנשתנה טבעו גם בהא שאינו מרוי ומשכר עתה אף שמלפנים היה..." (שינוי הטבעים בהלכה, עמ' פג). לאור ההכרה בשינוי הטבע נפסק לקולא שאין לראות בחלב כמשקה משכר על כל המשתמע מכך.

מאידך גיסא, ביחס לרחיצת קטן ביום השלישי למילה נקבעה הלכה לחומרא לרגל שינוי הטבעים. במשנה בשבת (יט, ג) מתיר ראב"ע לרחוץ תינוק ביומו השלישי למילתו במים חמים בשבת - מפני שסכנה היא לו. הלכה זו נפסקה ברמב"ם (שבת ב, יד), ברא"ש (שבת יט, ב) ובטור (או"ח, סי' שלא). עם זאת הב"י (ואח"כ השו"ע) קבע שלדידן ידוע שאינו מסוכן ולכן הלכתו כדין רחיצת גדול (שו"ע או"ח שלא, ט). האחרונים ביארו שהדבר נובע משינוי הטבעים (משנה ברורה, שם, ס"ק לא).

(ב) שינוי בידע המדעי - שינויים אחרים נוגעים לידע המדעי (שינוי הטבעים בהלכה, עמ' פא). כך למשל פסק השו"ע שמוותר להטיל מי רגליים על הקרקע בשבת ואין בכך משום מלאכת זורע (שו"ע או"ח שלו, ג). עם זאת, התפארת ישראל (כלכלת שבת, זורע) אוסר להטיל מי רגליים בשבת על הקרקע לרגל השתנות הידע המדעי: "אולם בחכמת האקאנאמיה אמרו שמי רגלים הם טובים מאד לזבל את הקרקע, א"כ מזבל תולדת חורש כירושלמי בפרקן וצ"ל שנשתנה הטבע".

(ג) שינוי תרבותי - כן הוא בנוגע לשינוי תרבותי (שינוי הטבעים בהלכה, עמ' קו). חז"ל אסרו יין שנוכרי נגע בו. בעלי התוס' (ע"ז נו, ב, ד"ה לאפוקי) קבעו שהתרבות השתנתה וכיום הגויים אינם יודעים "בטיב עבודה זרה". רשב"ם וריב"ן כתבו בשם רש"י שכתב בשם תשובת הגאונים כי בזמן הזה אין איסור הנאה במגע עובד כוכבים ביין משום ש'עובדי כוכבים של עכשיו אין רגילים לנסך לעבודת כוכבים וחשובים כאין יודעים בטיב עבודת כוכבים ומשמשיה והוו להו כתינוק בן יומו ועל זה אנו סומכים לגבות יינות העובדי כוכבים בחובותינו'.

בתחומים גופניים, תרבותיים וחומריים אלא קיימים גם שינויים פנימיים בנפש שמכוחם באות הדרכות רוחניות ומעשיות. כאמור בדברי הגר"א שינויים אלו נובעים מהנהגה אלוהית שונה שקיימת בכל דור ודור.

בקרב הוגים ומורים שעסקו בהדרכה רוחנית ניתן לזהות אמירות שונות באשר לשינויי הטבעיים בנשמה שנובעים משלושה מוקדי השפעה עיקריים: מקום (עולם), זמן (שנה) ואדם (נפש).¹² השינויים בסדר הדורות, במבנה הנפש או במיקום הגיאוגרפי משפיעים באופן ישיר ומובהק על ההדרכה הפנימית וסדר העבודה (לדוגמה: דור של גאולה שונה באופיו הפנימי מדורות של גלות; עבודה בארץ ישראל נושאת אופי שונה מן העבודה בגלות ועוד). כפי שצוין לעיל מדברי המורים השונים ניכר שהם אווזים בסדר עבודה אנכי ראוי ועקרונות, אלא שהשינויים הרלבנטיים קובעים סדר עבודה חדש שעל פיו יש לצעוד ולהתקדם.

ב.1. שינויי הטבעיים במקום

החיים בארץ ישראל משפיעים באופן עמוק ופנימי על הפרט ועל הכלל, ולכך נודעות השלכות בתחומים רבים. הללו פורטו בספר אורות בחטיבה שיוחדת לכך. בהקשר של הדיון בסדר העבודה אציין כמה פסקאות המופיעות בקובץ יג שנכתב ביפו. הרב מתאר בהן את ארץ ישראל כארץ האהבה, כמקום השכינה שבו האהבה נוכחת בגילוי. האהבה השורה בארץ ישראל מזמינה את האדם לסגנון עבודה תואם:

'באו חשבון' אמרו המושלים מעבר לירדן לפני כניסתם לא"י, מקום קדושת ציון ומזבח ד', אשר 'לעולם זאת על ישראל', אז יש מקום לחשבונות של עולם. אבל בא"י עצמה היא למעלה מכל חשבון כ"א מהאהבה גמורה.
(פנקס יג: ראשון ליפו, סעיף קכג)

א"י היא מיוחדת לסגולת אהבה השי"ת. על כן ההדרכה של עם ד' בארצו צריכה להיות ע"פ דרכי האהבה, לא ע"פ דרך של יראת העונש שאין ראוי להשתמש בה בקביעות. ומתוך שכח האהבה לד' ית"ש שנקרא ביחוד אלוהי הארץ ומשפט התורה נקרא ג"כ משפט אלוהי הארץ, הוא מוכן ביותר בא"י. ע"כ הדרכה שע"פ יראת העונש איננה עלולה לשא פרי כלל ואדרבה מוצאת היא התנגדות והתגברות מצדי צדדים. ע"כ הדרך האחד המיוחד לרומם קרן ישראל בא"י הוא להרחיב המוסר שמאהבת השם ית' ואהבת עמו וארצו.

(שם, סעיף סא)

ארץ ישראל היא ארץ המסוגלת לאהבה.¹³ בציטוט השני שהובא לעיל בסמוך מציין הרב שאהבה זו באה לידי ביטוי בשני מרחבים מהותיים: בקיום מצוות וביחסי ישראל וה'. מכאן נובעת הקריאה להעדפה חינוכית ומעשית וכינון מערכת יחסים המושתתת על אהבת ה' ואהבת התורה על פני יראת העונש.

בפסקאות דלעיל מוצגים כמה קווים מדויקים המאפיינים את סוג העבודה הנובעת מאהבה זו. בפסקה הראשונה מתאר הרב את העבודה מאהבה כעבודה ללא 'חשבון'. ניתן להבין זאת באופנים שונים. הדרך הפשוטה היא זו המילולית: היעדר חשבון על כל מעשה ומעשה. כשהאדם מרגיש בבית והוא חש רצוי ומקובל כמות שהוא, מעשיו נובעים ממנו ללא תכנון וחשבון. דרך עבודתו תהא מתוך אהבה שלו ומתוך תודעה שהוא אהוב ולא מתוך יראת העונש כפי ש'ראוי' ומקובל בחו"ל.

ייתכן שבדברים אלה יש רמיזה דקה לאמור במידת הזהירות של הרמח"ל. שם, מעודד רמח"ל את החשבון ומסתמך על פסוק זה עצמו, 'בואו חשבון':

והנני רואה צורך לאדם שיהיה מדקדק ושוקל דרכיו דבר יום ביומו כסוחרים הגדולים אשר יפלוסו תמיד כל עסקיהם למען לא יתקלקלו, ויקבעו עתים ושעות לזה שלא יהיה משקלו עראי, אלא בקביעות גדול, כי רב התולדה הוא. וחכמים זכרונם לברכה הורונו בפירוש צורך החשבון הזה, והוא מה שאמרו ז"ל (בבא בתרא ע"ב): 'על כן יאמרו המושלים בואו חשבון: על כן יאמרו המושלים ביצרים, בואו ונחשב חשבוננו של עולם, הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עברה כנגד הפסדה' וכו'. וזה, כי העצה האמיתית הזאת, לא יוכלו לתת אותה ולא לראות אמיתה אלא אותם שכבר יצאו מתחת יד יצרים ומשלו בו. כי מי שהוא עדין חבוש במאסר יצרו, אין עיניו רואות האמת הזאת ואינו יכול להכירה, כי היצר מסמא את עיניו ממש, והנה הוא כהולך בחושך שיש לפניו מכשולות ואין עיניו רואות אותם. והוא מה שאמרו ז"ל (בבא מציעא פג ע"ב): 'תשת חושך ויהי לילה (תהלים קד, כ) - זה העולם הזה שדומה ללילה.

(מסילת ישרים, פרק ג)

13 בפסקה אין הנמקה לקביעה זו, וניתן להציע כמה אפשרויות. הבולטת שבהן מצויה בדברי הכוזרי (מאמר שני, ז-יב), הממשיל את ארץ ישראל לאזור גיאוגרפי שמתאים לגדל בו כרם. לכל עם מרחב גיאוגרפי מתאים שבו הוא מביא לידי ביטוי באופן אותנטי וטבעי את איכויותיו ובו הוא מרגיש בבית. עם ישראל שייך לארץ ישראל.

החשבון הנדרש הוא בדיקת איכות מתמדת של מעשיו ודעותיו של האדם וברירת הטוב מהרע. בארץ ישראל חי האדם ללא חשבון והוא עסוק בטוב באשר הוא. הוא קשור לתנועה של הטבה, ואינו מודד עבר לעומת הווה ועתיד.

באופן אחר ניתן להסביר את מושג החשבון והעדר החשבון על פי דברי הרב בפקה מתקופת ירושלים:

יסוד התשובה הוא חשבונו של עלם ושרשי החשבון הם למעלה מן החשבון, כמו שהתיאוריה של ערכי המספר עומדת היא למעלה מן המספר ופרטיו. ובשביל כך התשובה העליונה היא למעלה מן החשבון והחשבון בא מתולדתה. ו'קופה של חשבונות' היתה למטה מירושלים מפני שירושלים עצמה היא 'משוש כל הארץ', מכון השמחה של אור התשובה העליונה. על זה שר אדם 'מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לד' ולזמר לשמך עליון... כי שמחתיני ד' בפעלך במעשי ידיך ארנן'.

בקשור עם מה 'גדלו מעשיך ד' - מאוד עמקו מחשבותיך', המתעלות מכל חשבון כי 'לתבונתו אין מספר', למעלה מהמדה האומרת 'מה רבו מעשיך ה'', שנכנסת בחשבון שהיא מדץ הארץ: 'מלאה הארץ קנינך'; אבל יסודה של התשובה במקורה נאמר עליו 'כגבוה שמים על הארץ, גבר חסדו על יראיו, כרחוק מזרח ממערב הרחיק ממנו את פשעינו'...

(פנקסי הראי"ה, פנקס ז (פנקס ד: ירושלים) פסקה עז)

בהצעה הראשונה הייתה נימה של הכלה ופייסנות נוכח מעשים שנעשו ללא חשבון מכוח האהבה והביתיות. בפקה זו עולה מגמה אחרת המציעה מבט מעמיק יותר: חיים ללא חשבון אינם ויתור אלא כינון מערכת יחסים מסדר אחר - למעלה מכל חשבון. אין הכוונה שמתעלמים מן החשבון שקיים אלא שמערכת היחסים של הקרבה והדבקות בין ישראל וה' - מכוח תשובה עילאה ומכוח קדושת ארץ ישראל - אינה נמדדת בשום חשבון.

אף שהדברים לא נאמרו מפורשות, יתכן לשער שהצעתו והדרכתו של הרב לעבודה מאהבה אינה תלויה בדורות הגאולה דוקא והיא מאופיינת כעבודה תלוית מקום - ארץ ישראל. קדושתה של הארץ אינה ממוקדת רק בחיוב מצוותיה אלא ביחס האהבה שהיא מזמינה לדורים בה בכל דור ודור. שינוי משמעותי המתגלה בארץ ישראל ומאופיין באפיון אחר מוזכר בדבריו של ר' אברהם אזולאי, סב החיד"א, בספרו 'חסד לאברהם':

דע כי נשמת ישראל הדרים בחוצה לארץ מעולם העשיה הוא עולם האופנים ויקראו בית יעקב, ויקראו עבדים, ונקראים עבד עברי... והישראלים הדרים בארץ באים מעולם היצירה, ויקראו בני ישראל, ויקראו בנים, ונקראים בני אל חי. (חסד לאברהם, מעיין ג, נהר יב)¹⁴

בארץ ישראל מתגלה נשמת ישראל ובחינת הבנים שבהם ומאיר בהם אור עולם היצירה. בחו"ל לעומת זאת מאירות הבחינות המקבילות: עבדים, יעקב, מעולם העשייה. כעין ההבחנות הללו נמצא גם בתת הסעיף הבא.

ב.2. שינוי הטבעים בנפש

ב.2.א. האדם הכללי

ההדרכה שלפנינו מאופיינת בתשומת לב לשינוי איכותי בנפש האדם (המושפע מגורם הזמן באופן עקיף בלבד). הרב זצ"ל מציע הדרכה לעבודה שונה מהסדר ה'רגיל' כפועל יוצא של הכרעת האדם עצמו המכוון ופועל למען הכלל ומתוך תודעה לאומית - 'אדם כללי המסור לענייני הרבים'. אדם זה, שמעשיו והלך מחשבתו נתונים לכלל ולצרכיו הרוחניים והמעשיים, זוכה לנשמה חדשה ולכוחות מסדר שונה. בכך הוא מתעלה מעל המגבלות והאתגרים שמזומנים לו בעבודתו הפרטית. לאור זאת רשאי הוא להשקיע את מרצו ומחשבותיו בתיקון ענייני הכלל חרף מצבו הפרטי:

הדרך הרגילה בהשלמת האדם היא ממדרגה למדרגה. בתחילה משלים הוא את מעשיו כפי יכלתו, מתקן את מדותיו, ואח"כ הוא עולה במעלות עליונות יותר מזה. אמנם הדרגה זו ניתנה רק לאדם היחידי הפרטי שלא נוצר לעלילות גדולות ומעשים כבירים לטובת הכלל, אבל מי שהוא אדם כללי ומסור לענייני הרבים אע"פ שהוא צריך תמיד מאד - עוד יותר מכל אדם - לשמור את ארחותיו ולתקן את מעשיו ואת מדותיו, מ"מ, גם אם ימצא את עצמו באיזה מצב שהוא, אין לו להניח את ידו משאיפות היותר גדולות וממעשים היותר כבירים, ולא לו לומר שלא הגיע עדיין למדה זו מפני שהוא צריך תחילה לתקן את עצמו בדברים יותר מחויבים לו, כי הרבים הנם תמיד עומדים בשורה היותר עליונה, ועסקי הפרט - ואפילו הנפשיים - לא יוכלו לעכבם. ודוד - קודם שהוציא אל הפועל את תשובתו העליונה - שלח ליואב 'החזק במלחמתך אל העיר והרסה'.

(פנקס ה (פנקס יפו עם אדר היקר) סעיף יח, עמוד שיט)

הרב מדגיש בדבריו שהאדם המסור לעבודת הכלל אינו נתון תחת ההדרגתיות והשיטתיות המצטברת. אֵל לומר לו שלא הגיע עדיין למידה העליונה ובשל כך הוא מנוע מלעסוק בגדולות אלא עליו לעסוק בתיקוני הכלל חרף מעמדו הפרטי. בפסקה דלעיל מצויה קביעה עקרונית תמציתית וחשובה מאוד: "הרבים תמיד עומדים בשורה היותר עליונה". בדבריו אלו הוא רומז באצבע להבחנה רוחנית מהותית בין קדושת היחיד והפרט ובין קדושת הכלל (נצח ישראל, פרק יא). לכל ציבור וכלל (ולכלל לדורותיו) ישנה איכות רוחנית פנימית, נשמה, השואפת למילוי ומימוש והיא עמוקה וכוללת מקדושתו של היחיד ושאיפתו. העיסוק בענייני כלל ישראל ולמענו פותחים בפני האדם את שעריה האיכותיים של נשמת הכלל.

אדם זה, ה"חושב עצמו כשיריים של כנסת ישראל" (אורות התחיה, פסקה כד) וחש שהוא "שריג מעץ חיים רב דליות" (שם), זוכה לשלמות החיים ורעננותם. מכוח הארת נשמת הכלל הנמצאת לעולם בגובה המעלה זוכה אדם זה למדרגות נעלות מכפי מצבו הפרטי. לכן הוא 'רשאי' להתמסר למשאלות ולרצונות הגבוהים של נשמת הכלל שנחשפים בו. האיכויות הכוללות הן אהבת ה',¹⁵ דרישת ישועת ישראל, סגוריה ועין טובה¹⁶ ומגמת אחדות כוללת.¹⁷ אלו כוללים בגלוי ובנסתר שאיפות של השראת שכינה וגילוי כבוד ה' בעולם המאפיינים את כוונותיו של מדרגת החסיד במסילת ישרים. הדרכתו של הרב בפסקה דלעיל מלמדת שמעלות אלו, שאינן מתאימות לאדם זה על פי המדדים האישיים והפרטיים שלו, לא אמורות למנוע אותו ולייסרו.

בפני אדם זה ניצבת אפוא משימה כפולה. במישור האישי, בכל הנוגע למשל למידת הזהירות והזריזות בקיום מעשי מדויק ושמח של סעיפי השו"ע, עליו להמשיך לעסוק בתיקון ובעלייה. לצד זאת, ומבלי לערב את תוצאות הישגיו במישור זה, מוזמנת לו כפי מעלתו מגמה של עיסוק בעבודת הכלל הכוללת שאיפות ומעשים גדולים ועליונים ובכללם רוח האחדות הכוללת, בניין הארץ וירושלים ועוד.

15 'עצם החיים הישראליים הם כוללים רק בנקודת אהבת השי"ת, ואהבת שמו ית' דוקא בשם ד' אלהי ישראל (אגרות הראיה, חלק א, איגרת מד).

16 אורות התחיה, פסקה כד; אורות ישראל, פרק ד, סעיפים א-ב.

17 כך למשל בפסקאות הבאות: "מרכז החיים של נשמת ישראל במקור הקדש היא... ובה אנחנו מתגדלים. אין בנו ערכים פרוידים, האחדות שוכנת בנו ואור ד' אחד חי בקרבנו." (ישראל ותחיתו, פסקה ג); "טעות גדולה היא ביד אותם שאינם מרגישים את האחדות הסגולית שבישראל, וחפצים הם בדמיונם להשוות את הענין האלהי הזה, המיוחד באופי הישראלי, לענין כל תוכן של עם ולשון אשר בכל משפחות האדמה, ומוזה בא הרצון לפלג את הענין הלאומי ואת הענין הדתי לשתי פלוגות..." (שם, פסקה לא).

ב.2.ב. קודש וחול

הפסקה דלעיל מפנקס ה הדגישה בעיקר את ההבדל והפער שבין עבודתו הפנימית של האדם הפרטי לעומת האדם הכללי - במישור המובהק של מצוות ועבירות. על פי האמור בפסקה מפנקס ה התמסרותו לעבודת הכלל אינה מותנית בהתקדמותו האישית. בפסקה דלקמן שמקורה בקובץ ב מוארים הדברים מזווית אחרת של עבודה בתחום הרשות ומושג הקדושה.

אחד הביטויים הבולטים של עובד ה' שהשיג את מדרגת הקדושה הוא היחס למרחב החולין שלו. בעוד עולמו של הצדיק מפוצל באופן דיכוטומי בין מצווה איסור, ותחום הרשות בתווך, הרי שבעולמו של הקדוש מתרחב תחום המצווה אל עבר מרחב הרשות. עובד ה' הקדוש זוכה להארת הקדושה שמאירה את מכלול חייו:

והנה האיש המתקדש בקדושת בוראו אפילו מעשיו הגשמיים חוזרים להיות ענייני קדושה ממש... והנה איש כזה הוא עצמו נחשב כמשכן, כמקדש, וכמזבח... ומעתה המאכל שהם אוכלים הוא כקרבן שעולה על גבי האישים.

(מסילת ישרים פרק כו)

אדם כזה הופך למוקד של קדושה והשראת שכינה. הללו הם מתנה ועבודה כאחד, זכות ופרי כאחד. האם אדם מן השורה יכול להגיע למעמד רוחני זה ולחיות את חיי החולין שלו מתוך קדושה מאירה ומשרה? האם מידת הקדושה הניצבת בקצהו העליון של סולם העלייה חסומה בפני מי שמתמודד עם יצרים וכישלונות?

בשתי פסקאות בקובץ ב (פסקאות סה-סו) מתאר הרב את מעלתם של הצדיקים העליונים ובסופם מתייחס לאדם הכללי:

סה. כשם שהצדיקים העליונים אין שייך אצלם דברי רשות ולא דברים בטלים, ומדת הקדושה היא למעלה מכל מגמה, שאין צורך לומר שאוכל כדי שיוכל ללמוד ולהתפלל ולעסוק במצוות וכיוצא בזה, שזו היא מידה בינונית, אלא שעצם האכילה, והוא הדין הדיבור, וכל התנועות ורגשות החיים, קודש ואור הם מלאים, קל וחומר שכל החכמות שבעולם, הפנימיות והחיצוניות, הטהורות והטמאות, הן לגבי דידהו כולן מכוונות כוונה עצמית, וכל מה שנכנס בחוג ידיעתם הרי הוא מתעלה בעילויים.

(שמונה קבצים קובץ ב פסקה סה)¹⁸

18 בהמשך הדברים הוא מסייג את הדברים ומבחין בין מעשה ומחשבה. ניתן להבין שסייג זה מתייחס לכל דרך עבודתם של הצדיקים העליונים אך נראה שסייג זה נוגע בעיקר לסיפא של

דברי הרב כוללים את מערכת המושגים שהוזכרה לעיל במדרגתו של הקדוש במסילת ישירים ואולם יש בהם תוספת מושגית ורעיונית. מלבד מושגי הקדושה והחולין הרב מוסיף את ההבחנה בין עשייה לשם מטרה 'חיצונית' לבין עשייה 'עצמית'. ישנם מי שכל עבודתם במרחב החולין היא אמצעי להשגה תוצאה פנימית או מעשית. תוצאה זו מצויה 'מחוץ' ומעבר לעשייתם הנוכחית. לדידם, החול משרת את הקודש. העובדים הללו קרויים במקום אחר 'מבררי בירורים':

מז. ישנן שתי שאיפות אציליות: בירור בירורים, והעלאת עולמות. הראשונה היא מידת כל אדם, ועבודת הצדיקים של הדורות קשורה ברעיון יסודי זה. והשניה היא מידת יחידי עולם, ואבות עולם, שאור רוח אפינו משיח ד' זורח בהם. מחשבתם קשורה ביסוד עבודתה. עבודת השבת, שהיא מדושנת עונג, היא למעלה מעבודה הראשונה, ואור עולם זורח על ישראל מקדושת העלאת העולמים.

מח. מבררי הבירורים. אף על פי שגם בהם ישנן מדרגות. אבל כללות כולם הוא התוכן של טוהר הכוונה התכליתית של כל פעולה. והדברים מקיפים שאיפה פנימית ומחשבה. דיבור ומעשה, בין בעניני מצוה ומוסר, בין בעניני רשות וטבע. אבל מעלי העולמים עומדים למעלה מהמגמה והתכלית. התכלית נעוצה אצלם בכל תנועה גשמית ורוחנית.

מט. לפעמים צדיק אחד מורכב משני הכחות, ומשמש שתי רשויות: לפעמים הוא מברר בירורים, ולפעמים אחרות מעלה עולמות.

נ. מצד העלאת העולמות תוכל לבוא מדרגה עליונה כזאת. שאין שום רע יכול לפגוע כלל, ומעין עולם הבא, ועולם הבא עצמו, מתגלה עליו, עד שאפילו תותי כרעיה גם כן מאיר, אין עוד מלבדו, והיא מידת רבי חנינא.

נא. עבודת מעלי העולמים היא עבודת משיח, להבאת גאולה לכל. אם היה דבר אחד בכל המציאות יוצא מכלל שאיפת טובם, כבר היו יורדים לכלל מבררי בירורים. דוקא כשחושקים להאיר את נועם הטוב בכל ממש, ולהשביע צחצחות במקור הכל, וסוללים דרכים שזורמים בהם תמיד חיי כל, עבודת עליית העולמים הולכת ומתגברת, כשלהבת העולה מאליה, בלא עמל רוח ונפש, כי אם במנוחה ועונג.

(שמונה קבצים, קובץ ב, פסקאות מז-נא)

הדברים - החוכמות הטמאות. כך שמעתי מהרב דוד טורנר. "אמנם במעשה לא יגיע שום אדם לידי מידה זו, שהתורה גדרה גדרות עולמים לכל, אבל מה שנוגע למחשבה שם אין תחומין למעלה מעשרה, ואין שטן ואין פגע רע, ואף מלאך המות מסר לו דבר".

הצדיקים העליונים, שאותם מכנה הרב בפסקה האחרונה 'מעלי עולמות', שונים באופי עבודתם והווייתם. מעשיהם מוצדקים מתוכם. כל מעשה ומעשה שלהם וכל תנועה באשר היא מלאים ב'קודש ואור'. זו עבודה ייחודית ויוצאת דופן - מעין עולם הבא. העולם וכל המרחב שסביבם משנה את אופיו ומהותו והופך למרחב של קדושה ואור. בהמשכה של הפסקה הראשונה שהובאה לעיל קובע הרב חידוש מעניין וחשוב שנוגע לדיונו. העוסקים ושייכים לישועת ישראל זוכים להיות בעלי נשמה של צדיק. במילים אחרות: מי ששייך באופן נפשי ומעשי לישועת וגאולת ישראל בארץ זוכה לעבוד עבודה עצמית של מעלי עולמות. העיסוק שלו בעולם של חולין מקבל תפנית והתמרה לקודש עצמי:

בעקבתא דמשיחא, כל המתחבר בנטיית לבבו לתשועת ישראל הוא בעל נשמה של צדיק עליון, שאי אפשר למודדו במידה בינונית.

(פנקסי הראי"ה, קובץ ב, פסקה טו)

במקום אחר מנסח הרב את הדברים בנוסחה חריפה ומדויקת:

ולמדנו מכאן כמה גדולה היא המעלה של מי שמשתוקק לישב ארה"ק אפי' לשם התכלית החומרית של הכלל, כי אצל הכלל יהפך תמיד כל ענין גשמי לרוחני, והתכלית העליונה בא תבוא ע"י חבור עם ד' בארץ ד'. ע"כ מי שיש לו קורבה יתירה לארה"ק אפי' במדרגה הנמוכה, יש לנו לחזקו ולאמצו ולהקדימו לברכה, ממי שמתאחר ומתרחק אע"פ שבתוך הלב יהי המתרחק בעל מדרגה יותר עליונה, מ"מ ישוב הארץ וחבתה בפועל הוא דבר נשגב, וכמו שאמרו חז"ל על עמרי שזכה למלכות בשביל שהוסיף עיר אחת בא"י, אע"פ שהיתה כונתו ודאי חומרית. ויש לנו לימוד שצריך לחזק את הכוחות החומריים של כלל האומה ומזה יבא ג"כ חיזוק להכוחות הרוחניים.

(עין איה, ברכות, פרק ו, פסקה מ)

הדברים קרובים אך לא זהים. העיסוק בצרכיו החומריים והמעשיים של הכלל - ובהם פוליטיקה כסף וכוח - 'נהנים' מקדושת הכלל והופכים להיות רוחניים וקדושים. אשר על כן העוסק בהם מתוך השייכות אל הכלל והאמונה באור הישועה הזרוחה זוכה להיות ממעלי העולמות וממי שקדושה ואור שורים במעשיו החוליים.

יש להוסיף שעבודתו זו אינה תחומה רק לתכנים לאומיים והיא קשורה להתכוונות הפנימית, בכל עבודה שהיא. כך למשל בלימוד תורה. הרב צבי יהודה מדגיש רבות את

החובה המוטלת על לומד התורה לברך בתורה תחילה;¹⁹ כלומר לעסוק בתורה מתוך תודעה כללי-ישראלית: אשר בחר בנו. תודעה כללית זו, המרוממת את איכות לימודו של האדם, מעוררת בקרבו את נשמת הכלל וזוכה הוא לטובות הגנוזות בכלל. זאת כאמור ללא תלות וקשר לתוצאות ואיכות עבודתו בתחומים אישיים ופרטיים כגון צניעות לשון הרע וציצית.

תשובתו של הרב יהושע שפירא למכתבו של הרב אלישע וישליצקי שהובא בתחילת המאמר מכוונת, כך נראה, לדברים קרובים לאלו. לאחר שחלק דברי שבח לרב אלישע ענה הרב יהושע לעצם טענתו של הרב אלישע. בדבריו מצויות כמה תשובות ואביא את אלו מהן שנוגעות לדיון זה:

האם לא ברור שכתלמידי בית מדרשו של רבנו הגדול מרן הראי"ה זצ"ל חוט של רוח גאולית תלווה את העיסוק בעבודת ה' ביום זה? וכי לכל כותרת צריכה להיות מוצמדת תווית 'בדורנו', 'במדינתנו', או 'מתוך' ציפיית הישועה? אתמהה.
(הרב יהושע שפירא, מתוך: עולם קטן, תמוז תשע"ב)

ב.2.ג. כישרון אישי

במקומות אחדים מציע הרב סדר עבודה היוצא מן המהלך האנכי הרגיל ונועד לאיש המעלה המודע לכישרונו הרוחני הייחודי. הדבר בולט בעיקר במתח שבין החובה לתקן עולות מעשיות מוסריות לעומת הכישרון הרוחני והתבוני שמוליך את האדם לעסוק ברוח ובהשגה פנימית. הדרכת הרב היא לחזק את כישרונותיו הרוחניים, או כל כישרון אחר שהאדם מודע לו היטב, חרף מצבו המוסרי המעשי:

מי שהוא חש שקרבת אלהים היא תביעת החיים הפנימיים שלו, הוא בטוח שכבר נשמתו מאירה בו, ועל כן לא יעזוב את דרכו דרך הקודש מצד שום טענה שבעולם, ואפילו אם ידמה בעיניו שמפני רוב עונותיו ופגמיו איננו ראוי לדבקה בד' ידע שזהו טעות מוחלט כי חסד העליון הוא גדול לאין קץ, וקרוב ד' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת רק שלא ישים את התוכן של קרבת ד' בתענוגיו העליונים לאמתלא על חטאיו כי אם עונותיו יהיו נגד עיניו ויתחרט את הכל בכל אופן היותר טוב. אבל בכל אופן שהוא לא יסור בדרכו המהותי להאיר תמיד בהארה יתירה ולגדל את אבוקת הקודש של דעת ד' ותשוקת קרבת אלהים הגנוזה בקרב נפשו פנימה. ובוהו יהיה לאור עולם, וזכות כל הדורות וכל העולמים

כולם תהיה תלויה בו, כפי גודל משאלות לבבו להאיר את הכל באור הקדושה האלהית לקיים מה שנאמר 'הרחב פיך ואמלאהו'.

(פנקסי הראי"ה, פנקס ז (פנקס ד: ירושלים), פסקה טז, עמ' תה)

3. שינוי הטבעים בזמן

3.3.א. החוזה מלובלין: עקבתא דמשיחא וימין מקרבת

לאורך הדורות - החל מחז"ל, דרך מורי החסידות וכלה במחנכים מהעת החדשה - אנו מוצאים את הרעיון שבדורות מאוחרים יחולו שינויים רוחניים ונפשיים והאהבה תתפוס את מקום היראה. אחד המקורות הידועים והבולטים בהקשר זה הם דברי חז"ל 'לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת' (סוטה מז, א) - כאשר ה'שמאל דוחה' מתפרש כהנהגה של דין ותיקיפות לעומת 'ימין מקרבת' כאהבה וחמלה.

הדרכה זו קיבלה תפנית משמעותית בדורות האחרונים ובפרט במאה העשרים. רבים מן המחנכים והעוסקים בהוראה - ובכלל זאת ראשי ישיבות ורבנים מהזרם הליטאי - קבעו שבדור זה השתנתה המשוואה ולעולם יש לעסוק בימין מקרבת. כך למשל מוצאים אנו הדרכה של אחד מראשי הישיבות הידועים והמשפיעים, הרב מיכל יהודה לפקוביץ, ראש ישיבת פוניבז' לצעירים: "בדור שלנו העיקר הוא קשר הקירוב והאהבה והחיבה של הרב לתלמיד".²⁰ בהדרכתו מובאות אמירות מעין אלו בשם החזון אי"ש ור' חיים מוולוז'ין, ועם זאת נראה שהשינוי המשמעותי שהפך לנחלת הכלל התרחש במחצית השנייה של המאה העשרים.

דברי הרב לפקוביץ, הקוראים לעסוק באהבה והכלה ולהניח לדרך ההקפדה והכעס, מצויים בהקשר החינוכי וביחסי רב ותלמיד. להבנתו, ה"דור מפונק" (שם) ודברי תוכחה קשים אינם מועילים ונשמעים בדור זה. דרכי החינוך שהיו בדורות הקודמים אינם מועילים ומתאימים לדור זה ויש לנקוט סגנון של יחס אישי אהבה והכרת נפשו של התלמיד.

תפנית מסוג אחר המכירה בשינויי הדורות מצויה בהקשר פנימי של אהבת ויראת ה'. זו אמורה בעיקרה בשיח החסידי. ראשיתה במאה ה-19 בדברי החוזה מלובלין. דבריו נסובים על אודות דברי המשנה במסכת סוטה (ט, טו) המתארת תהליכים שונים מנקודת מבט היסטורית ובכלל זאת הדברים 'בעקבות המשיח חוצפא יסגא... יראי חטא ימאסו'.

המשנה מתארת את תקופת 'עקבות המשיח' כתקופה שתרבה בה החוצפה והיחס המזלזל ליראי ה'. מסורת חסידיית שמופיעה בכמה מכתבי מורי החסידות מפרשת את האמור במסכת סוטה באופן הבא:

בעקבות משיחא וכו' ויראי חטא ימאסו (סוטה מט, ב) שמעתי מהרב ר' זושע שיחי שיהיה אז עיקר לעבוד אותו יתברך מאהבה ומדרגת יראת חטא ימאסו.

(זכרון זאת, פרשת ואתחנן)²¹

דור עקבתא דמשיחא הוא דור מיוחד שדורש את אופי העבודה שלו. לאחר דורות של גלות, שבהם עיקר העבודה הייתה עבודת היראה, יגיע דור המשיח. לדור זה מתאימה עבודה מסוג אחר ואופי הנשמות בו דורש אהבה. סגנון היראה אינה מוביל לתוצאה הראויה ויש מקום לפנות לדרך האהבה. דברים אלו שקיבלו את ביטויים המעשי בדרכה הרחבה של החסידות במאה ה-19 נאמרו בהקשר של עבודת ה' של היחיד וביחסי אדם למקום.

המקורות הללו מציינים את שינוי הדורות ואת הצורך הנגזר מכך לעסוק באהבה ולא ביראה. בדבריהם לא מפורש הטעם לשינויי הדורות ולמעברים אלו. בדברי ר' צדוק, ולאחר מכן בדברי הרב, מצאנו העמקה והרחבה משמעותית לכל אלו.

ב.3.ב. ר' צדוק הכהן: רושם הדורות

בכתביו של ר' צדוק מופיעה הדרכה רוחנית ייחודית המושפעת מסדר הדורות ומהמיקום המיוחד של הדור העכשווי על ציר הזמן. לא שינויים בייחודה ואופייה של הנפש כשלעצמה הם הגורמים לשינוי בסדר העבודה אלא סדר הדורות ויחסו של האדם לדורות הקודמים. מסקנתו של ר' צדוק איננה מובילה אומנם לביטול סדר העבודה, אך היא מורה על ריכוך והקלה מ'עמל' העבודה. בולט הדבר ביחס למדרגות ומעלות עליונות.

ר' צדוק מתאר את סדר הנפשות של כל הדורות בתיאור קומת אדם (האדם הכללי) כאשר כל אדם פרטי מקביל לאיבר מגוף האדם הכללי. זו תכונתו הייחודית שבה הוא מאיר לעולם. צירוף כל תכונות האנשים הפרטיים יוצר את שיעור קומת אדם הכללי. נוסף על כך, ובהתאמה, כל אדם פרטי הוא בעל שיעור קומת אדם שלם שיש בה את כלל המדרגות שיש באדם הכללי. ניטול לדוגמה אדם שמדרגתו באדם הכללי הוא רגל ימין. איכותו האישית קשורה לחוזקה זו של רגל ימין - מעשיות אידאליסטית. עם זאת, הוא עצמו כלול מכל האיברים כולם: נוסף לרגל ימין חזקה, הוא 'זקוק' ללב, מוח

21 בקובץ תורות ר' זושא: זהב המנורה, ירושלים תשע"ג, עמ' פט.

ואיברים אחרים להשלמת שיעור הקומה השלם שלו. מניין לו תכונות רוחניות אלו? כיצד משיג הוא יכולות וכישרונות שמעבר לתכונותיו הבולטות? בכך עוסקת הפיסקה. נפתח בהצבת העיקרון של שיעור הקומה הכללי והאישי:²²

הנפשות מישראל כל אחד מדרגה בפני עצמו, כי אין הש"י עושה ב' דברים שוים ממש, דא"כ מה צורך לב' [ועוד ברוחניים במה יתחלק א' מב' אם לא בחילוק מדרגה] וכל הנפשות קומה א' שלימה, וכן כל נפש פרטית קומה שלימה, נמצא יש לכל נפש לעלות במדרגות כמספר הנפשות מישראל.

(צדקת הצדיק, פסקה קסה)

תפקיד האדם להגיע אל מדרגתו שלו עצמו ולממש את יכולתו הפנימית עד תום (במשל דלעיל כוח הרגל הימנית):

ועיקר היגיעה להגיע עד מדרגת עצמו דהיינו ממנו [ממקום נפשו בקומה הכללית] ולמטה מסוף הכל עד מדרגה שלו.

(שם)

על כך מוסיף ר' צדוק - וכאן עיקר העניין - שהמדרגות הגבוהות מן המדרגה המאפיינת את האדם באות לו מהדורות הקודמים. הוא זוכה באלו בזכות ההטבעה והרושם הרוחני שקיימים בעולם. הללו הם תוצאה ופרי של עבודת בעלי המעלה מהדורות הקודמים. בזכותם הוא זוכה למדרגות עליונות ב'קלות' רבה וללא השתדלות מרובה:

אבל ממנו ולמעלה שכבר יצאו נפשות שלימות ממדרגות ההם [כי המדרגות הולכים ממעלה למטה. ואנו היום בעקבות משיח מן העקביים, עיקר בעבירות שאדם דש בעקביו ושמירת הברית, וכן המצות והשתדלות לצאת מן ההרגל] יש לו סייעתא גדולה מאותם הנפשות שכבר יצאו, שכשמגיע למדרגה של כל אחד [בקומה הכללית] הוא בא ומסייעו, כמ"ש במק"א בסוד העבור. כי אותו כח ההשתדלות של מדרגה זו כבר נשאר בעולם [ע"י ההבלא דגרמי כמ"ש במק"א] ואין צריך יגיעה כ"כ רק עד לו [וזה סוד מ"ש (ב"ב טו ע"א) לא עלה עזרא מבבל עד שייחס עצמו] ולכן בדורות אלו אין צריך יגיעה כ"כ כבדורות ראשונים, ונקל לבוא למדרגות מיד שהגיע למדרגת עצמו. אבל לעומת זה הי' מעלת הראשונים שהיו ממקום יותר גבוה, וכ"כ מכביד עלינו היצר אותה יגיעה מועטת בדורינו כהשתדלות המרובה שלהם.

(שם)

יחד עם מימוש מדרגתו האישית זוכה האדם למדרגות גבוהות משלו עצמו. הוא מקבל מדרגות אלו מעבודת הדורות הקודמים שהייתה בהם מעלה של 'איברים' גבוהים משלו. הסיבה לכך נעוצה בעיקרון אחר שאין להרחיב בו כאן ועל פיו סדר הופעת הדורות הוא מלמעלה למטה - מהראש עד העקביים. העובדה שאנו מצויים כיום בדור עקבתא דמשיחא מלמדת שבעולם נעשה חריש עמוק של איכויות רוחניות מן הדורות הקודמים ונסללו דרכים לעבודה והליכה בטוחה.

בדבריו של ר' צדוק מצויה טענה מיוחדת ומנחמת. מדרגות רוחניות רבות שאליהן שואף האדם פתוחות בפניו והוא יכול להשתוקק אליהן ולהתקדם עדיהן, ולו משום שהן שייכות לבעלי מעלה ואנשי קודש מן הדורות הקודמים או מדורו שלו. עבודתם של ראשונים ואחרונים וההשפעה של קניינים האישי גורמת להארת העולם ולפינוי דרכים וסלילתם בעבור הכלל.²³

בהמשך לדוגמה מן הפתיחה ניתן לומר כי הצימאון להשראת שכינה והכאב האמיתי על ריחוק הדור מקדושת התורה והאמונה מתקיים בכל אחד מאיתנו לרגל השפעתם של אנשי המעלה שבדורות הקודמים ובכל דור ודור.

את דברי ר' צדוק יש להניח בתוך הקשר כולל של התבוננות היסטורית חסידית שמצויה בבית מדרשו - בית המדרש של חסידות פשיסחה יקוצק:

ועכ"פ מרמו לנו בענין הזה, שלא ימס לבבנו מאשר אנחנו בעקבתא דמשיחא ובכל דור הנפשות מתקטנים ואיך נזכה להגאולה כי רואים אנחנו מה שקרה לאבותינו בגלותם, ודייקא בגלות הגיעו לכל הקדושות כי כן רצון השי"ת. ושמעתי בשם הרה"ק מפרשיסחא זצ"ל שאף שהנפשות מתקטנים בכל דור, מ"מ הנקודה שבלב נטהר בכל דור ודור יותר.

(פרי צדיק, ויחי, אות א)²⁴

23 על אודות רושם הדורות הקודמים ע"י מעשי המצוות האמונה והדעות על הדור האחרון ותכונתו עיינו באורות התחיה ג, ב. ובאופן כמעט זהה לדברי ר' צדוק בקובץ א, פסקה קט: "... התבסמות העולם ע"י כל המשך הדורות, ע"י ביסוס היותר עליון של גילויי השכינה בישראל וע"י נסיונות הזמנים, התגדלות היחש החברותי, והתרחבות המדעים, זיקקה הרבה את רוח האדם, עד שאע"פ שלא נגמרה עדיין טהרתו, מ"מ חלק גדול מהגיונותיו ושאיפת רצונו הטבעי הנם מכוונים מצד עצמם אל הטוב האלהי, ונגד אותו החלק שכבר נודרך מוכרחת היא הליברליות להתפשט, והאנרכיה לתפוס מקום..."

24 עיין עוד פוקד עקרים, אות ו: "כי כל דור ההולך התורה ומצוות שלהם נשאר ונקבעו בלבבות בני ישראל בדור הבא דלולי כן מה התועלת באריכות הגלות והדורות הולכים ומתקטנים ואיה

על פי מסורת חסידית זו, ישנה עליית הדורות באופן פנימי: הנקודה שבלב נטהרה. לטהרה זו זוכים הדורות הבאים מכוח הרושם שהותירו בעולם עובדי ה' מן הדורות שקדמו להם:

שכל הזכויות של כל דורות הקודמים כולם וכל תורה ומצוות שסיגלו בעולם הזה הכל נשאר קבוע ותקוע במעמקי הלבבות שבדור האחרון.

(פוקד עקרים, אות ו)

ב.ג.ג. הרב זצ"ל: אונס הזמן

תפיסתו ההיסטוריוסופית של הרב שונה מזו של מסורת פשיסחה-קוצק ומזו של ר' צדוק בכמה מובנים.²⁵ להלן אתייחס להיבט אחד הקשור לממד שינוי הזמן והשפעתו על סדרי העבודה. בדברי הרב אנו מוצאים התייחסות יוצאת דופן להדרכה שאינה על פי הסדר האנכי הקבוע - לרגל נסיבות הזמן המיוחד. בפסקה עצמה הוא איננו מבאר את הערך החיובי של הזמן אלא מציין את העובדה שבתקופות מסוימות האדם אנוס ואיננו יכול לעבוד לפי סדר העבודה הרגיל.

סדר העבודה הרגיל מחייב תיקון מעשי בתחילה, לאחר מכן תיקון מידות-ירגשי ולבסוף השגת תבונה ודעת ה'. אולם, לעיתים - לרגל רוחות הזמן - הדבר בלתי אפשרי והאדם מנוע מעבודה על פי סדר זה. מניעה זו היא עמוקה וחזקה ולא די שהאדם אינו מסוגל לעבוד על פי הסדר הרגיל, אלא שאינו מוצא רצון פנימי לעבודה הרגילה.²⁶ אז נדרש הוא 'לחטוף מכל הבא'. את דבריו פותח הרב בהנחת סדר העבודה השיטתי:

התקוה לזכות לביאת המשיח במהרה בימינו מה שלא זכו בה דורות הראשונים שהיו גדולים וטובים מאלה אבל אף כי מצד הדורות עצמם הם מתקטנים ונקרא עקבתא דמשיח שהנפשות הם מהעקביים מכל מקום מצד מה שכל הזכויות של כל דורות הקודמים כולם וכל תורה ומצוות שסיגלו בעולם הזה הכל נשאר קבוע ותקוע במעמקי הלבבות שבדור האחרון". ראה גם דברי סופרים, אות כג.

25 הבדל בולט נוסף בין ר' צדוק והרב מצוי בהבחנה בין הכלל והפרט, וממילא בעצם הקביעה שישנה עליית הדורות ולא ירידה. לדעת הרב ישנה עליית הדורות ולא ירידה, וזו באה לידי ביטוי בערך קדושת הכלל 'על חשבון' גדולתם של היחידים. על כך עיין במאמר הדור; בשמונה קבצים, קובץ ג, פסקה ח; במדבר שור, דרוש כד; ובאגרות הראיה, חלק א, איגרת שלב. על ר' צדוק והרב עיין בספרו של הרב י"ח הדרי, שני כהנים גדולים, ירושלים תשע"ט.

26 בהקשר זה יש להזכיר את האגרת המפורסמת של הרב לרב מילשטיין (אגרות הראיה, חלק א, עמ' קעא) שבה הרב מלמד זכות על פושעי זמנו מתוך ההתבוננות ש"הם אנוסים בידי יצרם, שפחא בישא של זרם הזמן".

צריך להחלל בטהרת המעשה, ולטהר אחר כך את ההרגשה והמדות, ולעלות מזה לטהרת השכל, ואז הענינים הולכים כסדרם, אשרי מי שזוכה לכך.

(שמונה קבצים, קובץ א, פסקה שפו)

מכאן ואילך הוא מצביע על סדר עבודה לא שיטתי:

אבל לפעמים מזדמן הדבר שאי אפשר לאדם לעסוק בתיקונים כסדר, ואיש כזה אסור לו להביט על סדר, כי אם יחטוף מכל הבא, וכשרוחו מוכשר לעילוי הדעות יעלה, ויזכך, ירחיב, יגדיל תורה ויאדיר. אף על פי שרבו עליו תביעותיו מצד התכונה של ההרגש ושל המעשים, שלא נתקנו עדיין ולא הובררו, ואפילו אם היו מהיותר כבדים שבהם, שהם ענינים שבין אדם לחברו, מכל מקום הוא לא יעזוב את עלייתו, ואת פעולתו לטובה ולעילוי, בכל אשר תשיג ידו, אף על פי שיהיה מנוע מאיזה צד שיהיה, בין מצד חסרון היכולת, בין אפילו מצד חסרון הרצון, כי לפעמים מזדמן, שחסרון רצון הוא גם כן דומה לאונס.

(שם)

שתי רגליים להצעה לסדר עבודה לא שיטתי המקדים עילוי רוחני לתיקון מעשי. רגל אחת היא אחיזה בכישרון האישי הייחודי של האדם כגורם מכריע בסדר העבודה. כך הוא בציטוט לעיל: "וכשרוחו מוכשר לעילוי הדעות יעלה ויזכך ירחיב ויגדיל..." וכן הוא בסיום הפסקה:

והכלל הוא, שהאדם לפי גדלו בהשגה ובחשק הגדלת הטוב, יגדיל וירחיב מעשהו, ולא יבהל ולא יפחד משום עיכוב, לא רוחני ולא חמרי, וכשמתחזקים ומתמלאים אומץ, מתחלת גבורת קודש של מעלה לפעם בנשמה, ולהצליח את כל דרכיה.

(שם)

הרגל השנייה היא קבלת כישלונותיו של האדם כעובדה וכתנן 'קשוח' הנובע מרוחות הזמן ומצב הדור. מובן שדבריו אלו של הרב מאלצים אותו להתמודד עם ביקורת בדבר היעדר חופש הבחירה וקבלה לכאורה של עמדות דטרמיניסטיות ששלטו במחשבה המודרנית בעת ההיא. הוא יותר מרומז שיש להכיר בכפייה זו מתוך מבט אמוני תורני ואכמ"ל:

ואף על פי שחלילה להשתמש בהתנצלות של הכופרים בבחירה חפשית, שהיא דעה מושחתת, מכל מקום לפעמים ישנם צחצוחים מדעה זו, שמביאים רפואה למחלות קשות שבנפש, היוצאים מהכלל של אלמלא שלשה מקראות הללו נתמוטטו רגליהם של שונאי ישראל.

ראינו עד עתה הדרכות שונות הדוגלות בסדר עבודה אנכי. בקוטב אחד ניצב רמח"ל הקובע סדר עלייה בסולם והתקדמות במסילה באופן של עבודה מצטברת ושיטתית. לצד דברי הרמח"ל מצויות הדרכות הקובעות סדרי עבודה חדשים לרגל נסיבות שינויי הזמן, קדושת הארץ ומעלותיו המיוחדות של האדם הקשור לעבודת הכלל. בסעיף הבא אציג סדר עבודה רוחני שונה שאינו קובע דירוג פנימי והדרגתיות בדרך העבודה. כפי שיתבאר, מהלך זה מבוסס בין השאר על אור הגאולה ההולך ומאיר.

ג. סדר עבודה אופקי

סדר עבודה שונה לחלוטין מופיע בכתבי מורים רוחניים במאתיים שנים האחרונות ובהם ר' אהרון מסטראשעלע (תלמיד בעל התניא) והסבא מנובהרדוק. עם זאת, הכתיבה השופעת, הגלויה והרחבה ביותר בנידון זה מצויה בדברי הרב זצ"ל במקומות רבים. על פיהם בדורות האחרונים, דורות עקבתא דמשיחא וזריחת 'אור הישועה', משתנה מערכת העבודה. עתה אין מדובר בתוספת או החלפה של שלב זה או אחר בסדר השלבים שבסולם (מעין מה שראינו לעיל בסדר העבודה האנכי המשתנה) אלא בשינוי מוחלט של אופן העבודה: בהחלפת הסולם בקומביין.

סגנון ושיטת העבודה משתנים כליל - מהתקדמות אנכית לעבודה סימולטנית והתקדמות אופקית. עתה מוזמן האדם לעבוד במקביל על מגוון ושלל המדרגות הרוחניות ללא תלות בהישגיו עד כה. המידות וההשגות הרוחניות ניצבות לפניו בשורה אופקית והוא 'קוצר' את הישגיו ומשקיע עבודתו במקביל. יודגש כבר עתה: אין הוא פטור מהשלמה ותיקון של מידה או מדרגה זו או אחרת, אלא שאופן העבודה וסדר ההתקדמות שונים.

ג.1. הסבא מנובהרדוק: הסדר במסילת ישרים איננו מעכב

אפתח במסורת שהייתה קיימת בנובהרדוק ביחס לסדר העבודה של מסילת ישרים. אדגיש שלא מצאתי הדרכה זו וזלת הדברים שנמסרו בשמו של הרב שלמה וולבה, מתלמידי הרב ירוחם ממיר ומגדולי המשגיחים ומעתיקי השמועה המוסרית ביישובת ליטא שבארץ ישראל.²⁷ כך מסר הרב וולבה בשם המשגיח ממיר הרב ירוחם ליבוביץ:

27 הדברים לקמן לקוחים מן הספר אבני שלמה (ירושלים תשס"ו, עמ' כט) שערך הרב ישראל מאיר המניק מתלמידי הרב וולבה. בשנת תש"ף, במהלך כתיבת המאמר, יצרתי קשר טלפוני עם בית הרב. בנו ענה לי. שאלתי האם זכורות לו הדרכות מפורטות הנובעות ממסורת זו, והאם היו אמירות נוספות ברוח זו. הרב היה חלוש ולא יכול היה לענות. בנו מסר לי ששמח מאוד בשאלה. תשובתו הקצרה הייתה שכל הידוע לו נמסר בספר. שבועות מספר לאחר שיחה זו הסתלק הרב המניק לבית עולמו. יהי זכרו ברוך.

בנוברדוק היו אומרים שהסדר במסילת ישרים לא מעכב. והביאו ראיה לזה, כי כל יסודות התפילה מבוארים בפרק יט 'בחסידות', וכי יעלה על דעתך שעד שזוכים לחסידות לא יודעים איך להתפלל!?

מסורת זו מפתיעה עד מאוד. הם מצד עצם תוכנם, הן מצד ייחוסם לרמח"ל בספרו 'מסילת ישרים'. אך מסורת זו גובתה בראיה מסדר התפילה היומי: לו היה הסדר מעכב, לא היה מקום לאפשר לכל אדם לעסוק בבקשה רוחנית גבוהה וכללית; חלקי התפילה העוסקים בבניין ירושלים וחזרת השכינה לא היו לגיטימיים כל עוד לא סיים אדם את עבודתו האישית הבסיסית כגון: זהירות בלשון הרע ושמירת העיניים. העובדה שכל אחד עומד בתפילה ועוסק בעניינים רמים של בניין ירושלים ותיקון הדור השייכים למידת החסידות של הרמח"ל מלמדת שהסדר איננו מעכב.

ג. ר' אהרון מסטראשעלע: נשמות מעורבות

אחד התיאורים הבולטים - והמוקדמים - העוסק בשינוי אופיין של הנשמות בדורות אחרונים בגלוי ובמפורט מצוי בכתביו של ר' אהרון מסטראשעלע (להלן: רא"ה). רא"ה חי בליטא בראשית המאה ה-19, והיה מתלמידי הגדולים של האדמו"ר הזקן בעל התניא. כמו רבו, עסק רא"ה בתורת הנפש ובתורת האלוהות בהרחבה רבה. בפתח ספרו 'שערי היחוד והאמונה' (פתח ומבוא שערים ג, ב) הוא מעיר הערה חשובה המאפיינת את הנשמות שבדורו:

וכמו ששמעתי ממורי ורבי נשמתו עדן שקיבל מרבו ורבו שדורות האלו שהם בחינת עקביים הם משונים מדורות הראשונים, כי בדורות הראשונים היה כל אחד מכיר בחינתו בעבודתו, כי היה בחינת חילוק והבדלה גמור נגלה בבחינתו מצד שורש נשמותיהם, אשר נשמות שהם מבחינת בריאה היו מובדלים בבחינתם בבחינת הבדל גמור מנשמות הנמשכים מבחינת יצירה, ונשמות שהיו מבחינת בריאה הם היו רבנן ותלמידיהם, ונשמות שהיו מבחינת היצירה היו עוסקים במשא ומתן והם היו תמכין דאורייתא, ונשמות הבאים מעשיה היו עמי הארץ גמורים.

בדברי רא"ה מצויה הנחה רוחנית חסידית בסיסית על אודות שורש הנשמה של כל אדם: ההנחה שמעשיו, נטיית ליבו וכישרונותיו הנפשיים והרוחניים מושפעים משורש נשמתו, המרחב הרוחני העליון שממנו 'חוצבה' נשמתו. שורש זה מתואר לעיתים בקווים כללים כגון עולם הבריאה או העשייה ולעיתים בקווים דקים יותר ובאיתור ספירת חיים מדויקת. יכול אדם במעשיו להיות צדיק גמור ושורש נשמתו הוא מעולם הבריאה, ומאידך גיסא הוא יכול להיות גבולי, ושורשו מעולם הבריאה.

לדעת רא"ה, הדורות בעת הזו שונים באורח מהותי מן הדורות הקודמים.²⁸ בדורות הקודמים שורשי הנשמות היו ברורים: היו מי שעסקו בתורה והיו תלמידי חכמים; היו בעלי מסחר והיו עמי ארצות. כל אחד פעל לפי שורש נשמתו בעולמות - עולם הבריאה, היצירה והעשייה (בהתאמה). לעומת זאת, בדור הזה ('בחינת עקביים') הנשמות מעורבות מהעולמות כולם. מציאות נשמתית זו מאפשרת לכל אחד לבחון ולבחור דרכי עבודה מגוונות: עיסוק בהתבוננות בייחודו ית' לצד עבודה מעשית, הכול בהתאם לזמן וליכולת הקונקרטי. אפשרויות אלו מאופיינות ב'עבודה שלא בבחינת סדר'.

אבל בדורות האלו באים הנשמות מעורבים בבחינותיהם, אשר בכל בחינות נשמות יכול להיות כל בחינות האלו בערבוביא ולכן עבודתם גם כן הוא שלא בבחינת סדר פעם יכול להתבונן בייחודו, ופעם אינו יכול וכו' אשר על כן מוכרח האדם לבחון בנפשו בכל האופנים ואם לא תגיע אליו הבחינה הזאת יעבוד עבודתו באופן השני.

(שם)

דבריו אלו כוללים חידוש ומבליעים הנחת יסוד רוחנית שלפיה ככל ששורש נשמתו של אדם גבוה יותר כך גדולה נטייתו וכישרונו לסגנון עבודה גבוה יותר. התבוננות בייחוד ה' ודבקות בתורה הם דרכי העבודה הנעלות, ועבודת כפיים ותמיכה בתורה הם דרכי עבודה נמוכות יותר.

החידוש בדברי רא"ה הוא שהמצב הנשמתי בעקבתא דמשיחא 'טרף את הקלפים'. הנשמות ירדו לעולם באופן מעורב ומשורשים שונים. מצב נפשי זה פותח פתח להדרכה אישית. אופי הנשמות שבדורות אלו יכול להכיל סתירות וניגודים מקצוות נפשיים שנראו בעבר רחוקים. יכול אדם להיות מהנדס אלקטרוניקה אנליטי ויחד עם זאת בעל מנגן וכיסופים ארוכים לדבקות בה'; יכול הוא להיות סוחר מפולפל או יזם בנייה אסרטיבי השרוי בייחודים ובעומק רוחני. עירוב זה אינו מאולץ ואינו קפיצה אלא מביא לידי ביטוי את העירוב הפנימי והשורשי שקיים בדור זה.²⁹ מובן

28 עיינו בסידור אדה"ז (עמ' כג): "בדור הזה עיקר הברור הוא בנה"י ובדור התנאים בחב"ד".
 29 הדברים מזכירים את ה'זיכוח' שקיים לגבי סדרי הלימוד בין הרמב"ם ורבנו תם. לדעת הרמב"ם (הלכות ת"ת א, יג) דרך לימוד תורה היא מובנית ומסודרת: תורה שבכתב ואחריה תורה שבעל-פה על מגוון חלקיה ואז היסק הלכתי ומעשה בראשית וכו'. רבנו תם (עיינו בלחם משנה שם) טוען שיש ללמוד את הבבלי בלבד משום שהוא כלול מהכול ויש בו בבת אחת את כל מימדי התורה.

לאור זאת שבנשמות שכאלו, המעורבות מהעולמות כולם, יש משרעת רחבה של עבודה ודרכן אינה מותנית בסדר שיטתי.

ניסוח אחר ועכשווי לאופיין של הנשמות בדור הזה מצוי בכתביו של מו"ר הרב שג"ר. הוא כינה תופעה זו בכינוי 'צירופים חדשים' (כלים שבורים עמ' 26). ההתבוננות של הרב שג"ר מוסיפה את הזווית הסוציולוגית-התנהגותית. לדידו, בדור הזה ישנן נשמות חדשות שהחידוש שבהן בא לידי ביטוי ביכולת להכיל באופן מעשי פרקטיקות חברתיות וזהויות שאינן מצויות על רצף אחד. הללו מצרפים באורח חייהם ובוהותם הקיומית מגוון לא צפוי של מעשים ודעות, שמערערים את המוסכמות המקובלות במגזר זה או אחר. הדברים באים לידי ביטוי בעיקר בתחביבים, בטעמים תרבותיים ובמשלוח יד. הללו מתקיימים במקביל ובמשולב לאורח חיים דתי מוקפד ובקשה רוחנית:

אני חושב שהיום יש הרבה נשמות חדשות. יש היום חבר'ה שאני פוגש, כל מיני צירופים חדשים, 'לא שערום אבותינו'. זה לא רק הבדל בתוכנה, ההבדל הוא בגוקים עצמם [= ההבדל הוא בחומרה - מ"פ]. הגוקים כבר לא עלים על המסך שלי, אני לא יודע בכלל איך לתפוס את זה. באמת היום רואים נשמות חדשות בעולם הדתי. אני באמת חושב שזה אחד הסימנים לביאת המשיח; כתוב שבזמן הגלות אין נשמות חדשות, הכל מיחזור של החומרים הישנים. זה כמו התחושה שאתה פוגש מישהו ומיד אתה אומר 'כבר פגשתי את הטיפוס הזה', למרות שלא באמת פגשתי אותו, הוא רק וריאציה של מישהו שכבר פגשתי... לעתים מאוד נדירות אתה פתאום פוגש צירוף חדש ממש, אתה מופתע, ברגע הראשון אתה לא יודע איך לקלוט את הצרוף הזה, והיום ברוך ה' יש כל מיני צירופים חדשים, אני מרגיש באמת את זה. אם נדבר בלשון משיחית שהרבי היה אוהב לדבר בה, זה אחד מסמני הגאולה. בעולם הדתי, אם אני משווה את זה לדור שלי (למדתי בכרם ביבנה), הדמויות היו משעממות בנליות, כולם אותו דבר; כיום ברוך ה' יש באמת חידושים, במונח המקורי והעמוק ביותר של המילה.

(הרב שג"ר, 'ועמך כולם צדיקים')³⁰

באופן זה הוא מביע את האפשרות לכונן חיי תורה במציאות הפוסט-מודרנית שיש בה מגמות גלובליות החותרות תחת היסודות הלאומיים ותבניות הזהות האובייקטיביות. לצד הגישה הדיכוטומית והממדרת של האידיאולוגיה החרדית שמציעה חיים מחוץ להווי הקונקרטי מחד גיסא, ושאיפה לחיים הרמוניים שמאמינה באימננטיות

שבהתגלות האלוהית ורואה במפעל הציוני את ביתה, מציע הרב שג"ר את הצעתו של מוהר"ן שמזמין לריבוי זהויות:

בהלימה לתורת הפלא של משיח ניתן לתאר את הנפש הציונית דתית כנפש שאינה חיה בעולם אחד, אלא בכמה עולמות סותרים שספק אם הם ניתנים לשילוב. אולם בניגוד למגמה החרדית של 'שני עולמות' המבקשת הפרדה מוחלטת בין העולמות השונים, היא מנהלת ביניהם מערכת יחסים סבוכה ולא דוקא דיאלוגית... כביכול הנפש הציונית דתית מקיימת אי־היתכנות לוגית; לא ההרמוניה והאחדות הכוללת של הראי"ה עולה ממנה, אלא דווקא הקצוות והניגודים שאינם משתלבים זה בזה. אולם דווקא בשל אופייה זה, בשל העדר ההרמוניה וההתאמה שבנפש זו, יכולה להתגלות תורה נסית, מקורית הצומחת מתוך הריבוי, מתוך הפרדוקס הסבוך הציוני־דתי...

(ביום ההוא, אפרת תשע"ב, עמ' 161)³¹

ג.3. הרב זצ"ל: 'דורנו דור נפלא'

דברי ר' צדוק ומסורת קוצק דלעיל מתארים את התפתחות הדורות במונחים של סיבתיות; כלומר דור מוקדם מניח יסודות שתוצאותיו ניכרות בדור הבא. בפסקאות שיובאו לקמן מודגש, בעיקר בכתבי הרב זצ"ל, הערך של התכלית. שינוי הדורות אינו רק תוצאה של העבר אלא נוצר 'בעקבות' העתיד. עקבתא דמשיחא אינו שלב היסטורי שנגזר מקודמו אלא יעד שמתגלגל על ידי מגלגל הסיבות באופן שמאפשר את יצירתם של הדורות החדשים.³²

הרב זצ"ל שרטט - ואפיין - את תורת הגאולה ואת סדר העבודה של הדור שחי במרחב זמן גאולי. משנתו הרוחנית ערוכה ומנוסחת פְּתורה הגואלת, המלווה ומאירה את דרכי הגאולה. הוא עסק בתיאור התהליכים ההיסטוריים והלאומיים ובמקביל תיאר את התהליכים הנפשיים של האומה. העמקה זו אפשרה את הטיפול וההדרכה הרוחנית בעת התחייה. אחד המאמרים המוכרים והחשובים הוא מאמר 'הדור'. מאמר זה נכתב על ידי הרב כמה שנים לאחר עלייתו ארצה (פורסם בתרס"ו). המאמר הוא אחד מחיבורי היסוד שעוסקים באבחון, בחיזוי ובדרכי העבודה המוסרית־דתית של

31 ועיין להאיר את הפתחים, אפרת תשע"ד, עמ' 196-205 (שם עוסק הרב שג"ר בשלוש הגישות המתומצות במובאה דלעיל).

32 אורות התחיה, פסקה סד: "... לזאת טובב טובב הולך הרוח, עוקר הוא הרים, פורץ הוא פרצות, מסבב הוא חבלים וצירים, אבל מגמתם היא פרצת דרך בפני האורה העליונה הנובעת מנשמתה העזיזה של כנסת ישראל...".

החלוצים החילוניים ובני הדור החדש (בעת ההיא). מאמר זה, חרף היותו ערוך ומיועד לפרסום (שלא כשאר קובצי הרב ופנקסיו שנכתבו כביטוי עצמי מכבשונה של נשמתו), הוא מאמר ארוך וקשה (בחלקו) להבנה.

הרב ניגש לעסוק בתופעות החברתיות והרוחניות שנגלו לנגד עיניו מתוך עמדה של מטפל פסיכואנליטיקאי רוחני. חקר תכונת דור הגאולה, על פי מבטו של הרב, מלמד על דור בעל אופי יוצא דופן: 'דור נפלא' [= פלא]. על פי התבוננותו הפנימית, דור זה שמביע זלזול במסורת ישראל ובאורח החיים הדתי, אינו דור פגום מבחינה מוסרית ורוחנית. נהפוך הוא, מעשיו ה'שלייליים' מבחינה תורנית אינם אלא סימנים חיצוניים המבטאים את תביעתו הרוחנית הגדולה.³³

בדבריו מופיעים ביטויים דומים וקרובים לאלו המוזכרים לעיל במסורות החסידיות כגון: "דור כזה לא יוכל לשוב מיראה אבל מאוד מכשר הוא לשוב מאהבה", ואולם כדרכו הוא הרחיב והעמיק את המושגים הללו וקבע אותם בהקשר של אומה ושל היסטוריה.

מהם מאפייני הדור? ממה הם נובעים? מהו השינוי הנדרש בעקבותיהם?

בגשתו לאפיין את הדור עורך הרב טיפולוגיה דתית ומבחין בין שני 'טיפוסים' דתיים (או מוסריים): הישר והכובש. ההבחנה בין שני אלו מצויה כבר בכתבי ראשונים ואחרונים ובהם הרמב"ם (שמונה פרקים, פרק שישי) ובעל ה'כתב והקבלה' (בראשית מז, ט).³⁴ במובן הפשוט, הישר הוא מי שנוטה בטבעו אל הטוב,³⁵ ואילו הכובש כשמו כובש ודוחק בכוחות חייו על מנת להשיג תוצאה מוסרית מעשית. הרב הרחיב את מאפייני ה'טיפוסים' הללו למאפייני הדורות. דור הגאולה נכון ומוכשר לחיים מוסריים כדוגמת אופיו של הישר, זאת לעומת דורות קודמים שאופיינו בסגנון של כובש. ההבחנה אינה פרי החלטה או בחירה אישית של האדם והיא קשורה לתקופה המיוחדת שבה הוא חי. דור החלוצים ובוני הארץ - שאותם מכנה הרב ה'בנים' - נתון לתהליך של בניין ציבורי ומשימות לאומיות. דור זה שונה מדור ה'אבות', תלמידי חכמים ושומרי המסורת, שעסקו במסירות בעבודת ה' הפרטית בחו"ל. נוכח השעה המיוחדת והמרחב ההיסטורי שבו הוא פועל, מוצא בעצמו דור ה'בנים' את האיכויות הפנימיות המתאימות למצבו. לדור זה נכונה דרך הישר והוא מואס בדרך הכבישה. העתקת המושגים של הישר

33 מודגש באגרות הראיה, חלק ב, איגרת תקנה, בהתבסס על מאמר תיקוני הזהר: "טב מלגאו וביש מלבר".

34 כך העיר הרב צבי יהודה בהערות למאמר הדור, הוצאת מוסד הרב קוק, הערה 29.

35 עיין עוד עולת ראייה, חלק ב, ד"ה אור זרוע לצדיק.

והכובש מן ההקשר האישי הדתי אל המרחב הלאומי ההיסטורי יוצרת עומק ומשמעות חדשים למאפיינים אלו:

הישרות וסגנון העבודה של ה'בנים' באה לידי ביטוי בתביעה האידיאלית של חיים ש'אין שום כח נדח אין שום מחשבה נדכאת כי אם הכל מאיר הכל חי והכל מוכן ומזומן לשרת עם מלאכי השרת... להשביע את האשר הכללי והפרטי של שמחת ה' במעשיו.

(מאמר הדור, עמ' קיג)

הישרות המאפיינת את דור הבנים אינה מתקיימת רק במרחב הנפשי של הרצון הטוב והטבעי, אלא באה לידי ביטוי בבקשת דבקות עמוקה המקיפה וכוללת את כל חייו של האדם. הקישור אל האידיאלים הא־לוהיים,³⁶ במחשבה, ברצון ובמעשה, והארתם בחיים בעת הזו מעוררים באדם הפרטי ובאומה את הצורך והדרישה לחיים מלאים המקושרים למקורם: "תורת חיים ממקור החיים".

בדבריו מפרש הרב את המונחים 'עבודת ה' ו'רצון ה'' כמדרגה הגבוהה ביותר של הקשר בין אדם לאלוהים. זו מאופיינת כהתמסרות ודבקות ברצון ה' שהיא למעלה מכל הרגשה והשכלה. השייכות לעבודת ה' אינה מתארת את מעשיו של האדם (עובד את ה') אלא את תוכן עבודתו (עבודתו של ה'),³⁷ ומכוח מעלה זו עבודת ה' נחוות כתנועה של חירות. התעוררות החיים כולם - האישיים והלאומיים - בדור זה אינה מאפשרת לדחות חלק מן הכוחות ולכובשם ומתבקשת תנועה של רוממות: 'ארץ ישראל התנערה כנסת ישראל מעפר'.

הישר חפץ בחיי האידיאליות עליונה, חיי אצילות א־לוהית. במעמד חיים זה, כל ביטויי החיים הם הגשמה והנכחה של הדבקות ברצון ה': בספרות, במדע, באומנות ובשאר מרחבי החיים. לכל אלו יש ערך עצמי שאינו נמדד רק לאור תוצאה חיצונית והם אינם משרתים ערך אחר של תורה או קודש.

בסופו של המאמר (עמ' קטו) מתרחשת תפנית מפתיעה. חרף כל האמור לעיל מדגיש הרב שיש להבחין בין המצב בכוח לבין המצב בפועל. באורח חייהם היו החלוצים אידאליסטים ועסקו ב"צדק הפנימי, ביושר הכללי באהבה הלאומית הטהורה ברשפיה

36 על אודות הקשר והזיהוי בין המוסריות, הרצון הא־לוהי והיושר (כניגוד לעיגולים) עיינו במאמרו של מ' פכטר, 'עיגולים ויושר - לתולדותיה של אידיאה (מקבלת האר"י עד משנת הרב קוק)', דעת, 18, בעיקר מעמ' 79 ואילך.

37 מובן אחר לעבודת ה' מצוי במאמר 'דעת אלוהים' (עמ' קמה). שם מתפרש הדבר בסגנון דברי בעל התניא על 'עיבוד עורות' (עיינו ליקוטי אמרים, פרק טו).

ברשפי אש", אולם מושגי הקודש היו רחוקים מהם.³⁸ כל דבריו של הרב על אודות הישרות של הדור מצויים בנשמתם פנימה אך לא בהתנהגותם המעשית:

שום דבר לא יצא אמנם אל הפועל, ההוצאה מן הכח אל הפועל, מה שהוא צפון בלב האומה ובכחותיה הגנוזים.

(שם)

למרות זאת, 'ממהר' הרב ומבהיר שיש ערך לכל הדברים האמורים. הסיבה לכך היא הנמען של המאמר שאינו הדור עצמו אלא מחנכיו ומנהיגיו הרוחניים:

זאת היא עבודת חכמי הדור, צדיקים, גאונים, דרשנים, חכמים וסופרים, ועליהם יתוספו לדור דורים ביתר מעלה, משוררים, ברוח ד' על עמו, חוזים, נביאים, גבורים לפי ההתעלות העתידה במעלה אחר מעלה, "התנערי מעפר קומי שבי ירושלים".

(שם)

יישומם של הדברים הוא בחינוך ובהוראה וביחס הכללי. תורת חיים המוצעת לאותם צעירים אינה יכולה להיות כזו "המדכאת תחת רגליה את כוחות החיים ואוסרת ב"נחשתיים" את מפעליהם", שכן תמונת המצב התורנית והמוסרית שדור החלוצים ראה לנגד עיניו הביאה אותו למאיסה ודחייה:

לא זאת היא תורת החיים הנצרכת לדור של עקבא דמשיחא, שהיא מוכרחת להמשך מארץ החיים ממקום בית חיינו. כל ארחות היהדות של כל הדברים היותר עיקריים המספיקים למי שתעודתם היא להיות כובשים... כל אלה אינם מספיקים לאותם שכבר מלאו כח עלומים ובלשד חייהם יש מקום לאור הצדק הכללי שהוא הסגלה הישראלית...

(שם)

התורה שצריכה להופיע ולהילמד בבתי המדרש של הדור החדש צריכה להיות אחת עם החפץ הפנימי האידיאלי שלהם. הללו יחד הם ביטוי לאור עולם ואוצר החיים:

38 במקומות רבים מציין הרב שדווקא הריחוק המאיסה והכפירה של דור החלוצים הם הגורמים להתעוררות המעשית של תחיית הקודש (למשל במאמר 'יסורים ממרקים') באופן מעמיק יותר, בקובץ ח, פסקה רכא, כותב הרב שנשמתה של כנסת ישראל שאחודה עם מגמת התורה חפצה לצאת לפועל ולהופיע ומכוח זה מסובבות כל הסיבות: התחייה הלאומית, הכפירה ובסופה תחיית הקודש.

להם אנו צריכים ללמד תורת חיים ממקור החיים דרכי מוסר אורה וצהלה דבי חן ושכל טוב מזקקים ומצורפים מבררים ומסמנים עד שמעצמם ימצאו את השלמת כל אידאליהם ואת אדירות כח חפצם היותר רוממים והיותר נשאים... שהם מתאימים לעזה ותפארתה... של אור עולם... לתורת חיים.

(שם)

מן המבט של סדר העבודה האופקי מתקבל שדור הגאולה מזמין הוראה והדרכה לעבודה שאין בה עוד כבישה, שליטה וקימוץ כוחות. דרך הזהירות או הפרישות שמאפיינות את ראשית ובסיס העבודה המוסרית המקובלת איננה הולמת את רוחו של הדור הזה. מידת הפרישות המניחה את החובה והצורך למעט במותרות או בקשרים חברתיים אינה מתאימה לו עוד. הנחת היסוד הרוחנית של מידות אלו היא קיומה של הרוח במנותק מהחומר והגוף מהנשמה, ניתוק הביטויים החברתיים הנמוכים מערכי הקדושה העליונה וזרות בין עבודת הכפיים והעיון השכלי הגבוה. דור הגאולה, כאמור, פותח אפיקים חדשים מכח ההארה המיוחדת שבזמן.

ד. הרהורי סיום

מבט כולל מ'מעוף הציפור' על סדרי העבודה המוצעים במאמר זה, מניח אותנו במנח חופשי במלוא מובן המילה. עובד ה' בעת הזו מצוי בנקודת בחירה רחבה הנוגעת לצעדים הקטנים ולסדרי העבודה הגדולים. החופש האמיתי כולל את האפשרות לבחור בתנועה מדודה וזהירה שפוסעת עקב בצד אגודל מחד, והתמסרות לגעגוע הפנימי וחפץ הלב הכמוס מאידך. מתוך מודעות כנה ואחריות אישית נוכח מעמדו ומצבו, יכול אדם לבחור לעצמו דרך עבודה אנכית מדורגת או התקדמות אופקית נרחבת. בנוסף, יכול אדם לשלב ולגוון את סגנון עבודתו, כמידת היכרותו את עצמו, וליזום עבודה אופקית בתחומים מסוימים כגון: תפילה ועבודה פנימית, ולעומת זאת עבודה אנכית בתחומי לימוד התורה או היחס אל עולם החולין וכדו'. "בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחתיך" (משלי ג, 1).